

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH

İKİ GEZGİN HA(L)K AŞIĞI: ERZURUMLU EMRAH VE ERCİŞLİ EMRAH¹
(Aşıklık Geleneğinde Sözlü Kültürden Dijital Kültüre)

TWO WANDERING FOLK/GOD MINSTREL: ERZURUMLU EMRAH AND ERCİŞLİ EMRAH
(From Oral Culture to Digital Culture in the Minstrel Tradition)

Doç. Dr. Songül ÇAKMAK²

ÖZET

Türk edebiyatı külliyyatının önemli bir kısmını halk edebiyatında aşık ve aşıklık geleneği oluşturmaktadır. Aşıklık edebiyatının saz şairleri ve söz (kalem) şairleri olmak üzere iki kısma ayrıldığı, aynı zamanda hece vezni arı bir Türkçeyle kullananların yanında divan etkisinde aruz vezniyle yazmaya çalışanların ve her iki vezni de ustalıkla kullanan aşıkların olduğu bilinmektedir. Literatürde, Ercişli Emrah'ın halk aşıklığı yönü daha baskın bir şekilde yansıtılırken, Erzurumlu Emrah, medrese eğitimi alması ve aruz vezniyle yazdığı şiirleri dolayısıyla hak (tasavvuf) aşıklığı ile daha belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır.

Bu çalışma, Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah'ın hak (tasavvuf) ve halk aşıklığı yönlerini karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Aşıkların hak aşıklığı yönlerinin şiirlerine nasıl yansıdığı literatür taranarak analiz edilmiştir. Nitel araştırma yöntemine uygun olarak gerçekleştirilen bu durum tespitinde, yüz yüze görüşmeler yapılandırılmış sorularla, Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah'ın yöresindeki iki aşığa sorulmuş ve elde edilen bulgular yazılı ve dijital kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Usta/çırak ilişkisi ve zamanın etkileri incelenerek, iki aşığın ha(l)k kimlikleri sözlü kaynaklar ve dijital platformlar üzerinden değerlendirilmiştir. Dünyevi aşk ile manevi aşk temaları arasında yapılan karşılaştırmalar, yapay zekâ teknolojisinin sözlü kültür çalışmaları ve halk edebiyatı çalışmalarındaki işlevleri ve potansiyel katkıları da ele alınmıştır. Sonuç olarak, her iki aşığın da hem halk aşıklığı hem de hak (tasavvuf) aşıklığı yönlerinin bulunduğu ve bu yönlerin şiirlerine farklı biçimlerde yansıdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Erzurumlu Emrah, Ercişli Emrah, şiir tahlili, karşılaştırma, usta-çırak ilişkisi, halk edebiyatı, yapay zekâ.

Jel kodları: Edebiyat, folklor, müzik kültürü, halk müziği, dijital kültür.

ABSTRACT

An important part of the corpus of Turkish literature is the tradition of minstrelsy and minstrelsy in folk literature. It is known that minstrelsy literature is divided into two parts as instrumental poets and spoken (pen) poets, and at the same time, there are minstrels who use syllabic verse in a pure Turkish as well as those who try to write in aruz verse under the influence of divan and those who use both verses skilfully. In the literature, while Ercişli Emrah's folk minstrelsy is reflected more dominantly, Erzurumlu Emrah stands out more prominently with his Sufi minstrelsy due to his madrasah education and his poems written in aruz verse.

This study aims to compare Erzurumlu Emrah and Ercişli Emrah's aspects of Sufism and folk minstrelsy. How the aspects of the minstrelsy of the minstrels are reflected in their poems has been analysed by reviewing the literature. In this case study, which was carried out in accordance with the qualitative research method, face-to-face interviews were conducted with semi-structured questions asked to two minstrels in the region of Emrah from Erzurum and Emrah from Ercişli, and the findings obtained were compared with written and digital sources. By

¹ Bu makale 25-27 Ekim 2024 tarihlerinde WRITETEC Bilgi Teknolojileri ev sahipliğinde düzenlenen 1. Uluslararası Writetec Yapay Zekâ Çağında Sosyal Bilimler ve Sağlık Bilimleri Kongresinde sözlü olarak sunulmuş ve makale olarak kısmen değiştirilerek genişletilmiştir.

² Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk Müziği Devlet Konservatuarı, Geleneksel Türk Müziği Bölümü, ORCID: 0000-0002-5781-2814, songulcakmak@yyu.edu.tr.

analysing the master/apprentice relationship and the effects of time, the God (Sufi) and folk identities of the two minstrels were evaluated through oral sources and digital platforms. Comparisons between the themes of worldly love and spiritual love, the functions and potential contributions of artificial intelligence technology in oral culture studies and folk literature studies are also discussed. As a result, it has been concluded that both minstrels have both folk minstrelsy and Sufi minstrelsy aspects and that these aspects are reflected in their poems in different ways.

Keywords: Erzurumlu Emrah, Ercişli Emrah, poetry analysis, comparison, master-apprentice relationship, folk literature, artificial intelligence.

Jel Codes: Literature, folklore, musical culture, folk music, digital culture.

GİRİŞ

Geçmiş çok eskilere dayanan ve süreç içerisinde değişip dönüşerek günümüze ulaşan aşık ve aşıklık geleneği, bireysel duygu ve düşüncelerin dışavurumu olduğu kadar toplumsal ve kültürel bilincin de dışavurumlarını yansıtır. Aşıklığın bir hal durumu olduğu ve yetenekle sınırlı bir seviyeye gelineceği sözlü kültürde anlatılmaktadır. Hikâye ve anlatıların kişiden kişiye geçtiği ve toplumsal kodlarla sürdürüldüğü görülmektedir. Foucault (1969)'a göre her birey farklıdır ve bu farklılık bireylerin söylemlerinin de farklı olmasına kaynaklık eder. Farklı tarihsel zaman dilimlerinde insanlık, birbirlerinden farklı kendilik maskeleri kullanmışlardır. Ve dolayısıyla her bireyin söylemi hem tarihsel açıdan hem de içinde bulunulan zaman açısından birbirinden farklıdır (Parker, 2002). Tarihi şahsiyetlerin menkıbeler aracılığıyla sözlü kültürde yaygınlaşması, toplumun kültürel kodlarında kahramana olan inancı ve beklentisiyle bağlantılı gelişmektedir. Dönemin sosyo-politik yapısı, savaşlar, kıtlıklar, ölümler gibi olağanüstü durumları yaşamış olanların hafızasındaki gerçeklik, düşünülen çok farklı bir resim çizebilmektedir. Belleğin kendisinin geçmişle alakalı bilgilerden oluştuğu ve geliştiğini belirten Connerton (2014), günümüz dünyasını geçmişin olaylarıyla ve nesnelere nedensellik bağlantıları içindeki bir bağlamda, yani geçmişin o anda yaşamadığımız olayları ve o anda algılamadığımız nesnelere bağlamında yaşadığımızı belirtir (Connerton, 2014:9). Hatırlamanın bireysel değil toplumsal bellek ve bilinçdışıyla bağlantısı vardır. Anlatılan hikâyelerdeki sabit ve kalıplaşma özelliğini bozan da bu durumdur. Ercişli Emrah, hikâyesi aracılığıyla bilinir olmuş, hikâyenin çoğalan varyantlarıyla geniş halk kitlelerinde adı duyulmuştur. Erzurumlu Emrah tahsilli olduğundan kalem şairliği kimliğiyle anılmıştır. Saz çalması ve meclislerde yazdıklarını sazıyla söylemesi dönemin aydınları tarafından bile kabul görmediğinden elinden sazı bırakıp medrese eğitimi almış, mutasavvıf divan edebiyatı söz (kalem) şairliği yönü ve kısmen hece veznine de değinen halk şairliği yönü kısmen ele alınmıştır.

Erzurumlu ve Ercişli Emrah gerçekliği de tamamen sözlü kültürün kurgulama yeteneğine göre şekil almıştır. Okuma-yazmanın yetersiz olduğu ve aşıkların gezerek hafızasına yeni bilgiler yükleyerek yeteneklerini geliştirdiği bir dönemden söz edilmektedir. Hak aşıklığının revaçta olduğu ve kalem şairliğinin üstün bir meziyet sayıldığı bu dönemde, Ercişli Emrah'ın görünmez olması olağan bir durum olarak görünmektedir. Adının ilk defa *Emrah ve Selvihan* hikâyesi aracılığıyla öğrenildiği ve bu anlatı sayesinde kabul görüp tanındığı görülmektedir. Şiirlerinin ise Erzurumlu Emrah ve Köroğlu'yla karıştığı, hikâye metni dikkate alınarak ayıklandığı ve tasnif edildiğini söylemek mümkündür. Şiirlerinin benzer yanlarını tespit edip tablo haline getiren Ali Berat Alptekin, benzerliklerin çok olduğunu tespit etmiştir (Bkz; tablo 1, 2004:15). Farklılıklarının ise aruz vezniyle yazılan şiirlerde olduğu görülmektedir. Aşıklık geleneğinde bâdeli âşık olmak büyük bir meziyettir. Erzurumlu Emrah için yazılı kaynaklarda bu bilgi verilmemekle birlikte şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla rüya sonrası şiir yazma tarzında farklı bir yol izlediği anlaşılmaktadır.

Keşfoldu bana bu gece mânâ-yı hakikat
Yazıldı gönül levhine imlâ-yı hakikat (Akdemir, 2011:17)

Yukarıdaki şiir, Erzurumlu Emrah'ın gördüğü bir rüya sonrası yazdığı belirtilmektedir. **Bir daha saz almam ele**, adlı bir dizede ise saz çaldığı fakat bir nedenle bırakmak istediği görülmekte, saz çalmanın aşıklık istidatlarından olduğu Erzurumlu Emrah tarafından da kabul edilmektedir. Bunun dışında saz eşliğinde kahvehane aşıklarıyla atışmak ve muamma çözmek gibi halk aşıklığındaki meziyetlerine dair aşıklık fasıllarında bulunduğunu gösteren bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Türk edebiyatı çerçevesi, anonim halk edebiyatı içinde tekke ve Âşık edebiyatı önemli bir yer edinmektedir. Erzurumlu Emrah'ın hem tekke hem de âşık şiiri üzerine kabiliyeti olduğu ve genel olarak *kadın ve güzellik* üzerine yazdığı şiirlerinden de âşık edebiyatına girmesinde mutasavvıf yanının itibar kaybı yaşamayacağı kanaatindeyiz.

Aşıklık geleneğinde Isfahan önemli bir bölgedir. *Emrah ile Selvihan* hikâyesinden anlaşıldığı kadarıyla Ercişli Emrah Isfahan aşıklarından aşıklığı ve meziyetlerini geliştirmiş görünmektedir.

Araştırmanın sınırlılıkları

Bu durum tespiti çalışmasında, aşıklık geleneğinden Erzurumlu Emrah ve Erciş'li Emrah'ın sadece hak ve halk aşıklığı yönü literatür taranarak ve yörelerinden iki aşıkla dijital (netnografi) ve yüz yüze görüşmeler neticesinde gerçekleştirilmiş, yazılı-sözlü bilgiler karşılaştırmalı irdelenmeye çalışılmıştır. Daha detaylı bilgiler, gezdikleri tüm yörelerdeki aşıklardan öğrenilerek elde edilebilir, tarihe aktarılan bilgilerin sözlü kültürde dolaşımında olan bilgilerden farkı her yönden saptanabilir.

Araştırmanın amacı ve önemi

Geleneksel âşık tarzı anlatıların, kültürel değişmeden etkilendiği ve her değişimin yeni bir varyantlaşmaya yol açtığı günümüzde, somut ve somut olmayan kültürel mirasımızın envanterini oluşturmak amaçlı sözlü kültürde yaşayan kültürel miraslarımızdan olan Erzurum ve Ercişli Emrah'ın literatürlerde eksik/yanlış görülen mutasavvıf yönleri, sözlü kültür ortamındaki halk aşıklarıyla görüşülerek, dolaşımında olan dinamik kültür (dijital kültür) aracılığıyla teyit edilmiştir. Aşık edebiyatı kapsamında değerlendirilecek kriterlerin söz konusu iki âşık için de geçerli olduğu ve literatürde yer alan Erzurumlu Emrah'ın "hak âşığı", Ercişli Emrah'ın ise "halk âşığı" olduğu ayrımının aslında olmadığını ispat etmek amaçlanmıştır. Geleneğin sürdürülebilirliği açısından çalışmada kaynak kişilere yarı yapılandırılmış sorular yöneltilerek alınan cevaplar doğrultusunda Erzurumlu ve Ercişli Emrah hakkında yazılı kültürde eksik/yanlış bilinen bazı bilgilerin güncellenmesi açısından bu çalışma önemlidir.

Araştırma problemi

Bu araştırmanın temel problemi Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah'ın aşıklık geleneğinde tanımlanan *hak ve halk* aşıklığı yönlerinin tespitine yöneliktir. Bu yönlerin tespiti için literatür taranmış, haklarında yazılan bilgiler karşılaştırılmış ve sözlü kültürden edinilen bilgilerle literatüre güncel bilgiler kazandırılmıştır. Bunun için de geçmişten günümüze aşıklık geleneğinin genel seyri özetlenmiş ve belirtilen alt problemler şu şekilde oluşturulmuştur:

Alt problem 1. Geçmişten günümüze aşıklık geleneği nasıl bir seyirle devam etmiştir?

Alt problem 2. Aşıklık geleneğinde hak aşıklığı, halk aşıklığı nasıl belirlenmektedir?

Alt problem 3. Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah şiirleri arasındaki benzerlikler, farklılıklardan yola çıkarak ha(l)k aşıklığı yönleri belirlenebilir mi?

Alt problem 4. Günümüzdeki aşıklar; Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah'ın *hak âşığı*, *halk âşığı* yönü hakkında ne düşünmektedirler?

Alt problem 5. Yapay zekâ çağında halk edebiyatı/sözlü kültür çalışmaları: İki Gezgin Ha(l)k Aşığı: Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah çalışması ekseninde yapay zekânın halk edebiyatı ürünlerinin incelenmesinde sağlayacağı faydalar/riskler nelerdir?

Yöntem

Bu çalışmada genel olarak, ‘folklor araştırma kuramlarından metin merkezli halkbilimi kuramı’ betimlenerek kullanılmış, halk edebiyatının ilgili konuyla bağlantılı halk şiiri bölümü literatür taranarak karşılaştırılmıştır. İki aşıkla ilgili yazılanlar sözlü kaynaklardan beslenerek yazılı kaynağa dönüşmüştür. Yazılı kaynaklardaki verilerin tezatlığı ve yanlı olması dolayısıyla iki aşığın kendi yöresinden yaşayan aşıklardan; Erzurumlu Rahim Sağlam ve Ercişli Ahmet Poyrazoğlu’ndan bilgiler 25.06.2024 tarih ve 10: 35 saatinde netnografi görüşme yöntemiyle 26.06.2024 tarihinde ise yüz yüze görüşme neticesinde günümüz halk aşıkları arasında teyit edilerek, iki aşıkla ilgili bilgileri nasıl aktardıkları alan/saha çalışması yöntemiyle ve literatür verileriyle karşılaştırılarak bilgiler güncellenmiştir. Aşıklık geleneği, sözlü kültür kaynaklarından elde edilerek halk edebiyatı adıyla literatüre kazandırılmıştır. Aşıklık geleneği, halkbiliminin önemli araştırma konularındandır ve disiplinlerarası incelenmeye müsait geniş bir alana sahiptir. Aşık kişi geleneği bilir ve kendini geliştirmek için sözlü kültür içinde başka aşıklarla atışarak rüşünü ispatlar. Toplumsal ve tarihsel olaylar başta olmak üzere sözlü kültürde aktarılan *aşk, dert, keder, çatışmalar, toplumsal değerler, inançlar vb.* durum ve olayların geçmişteki taşıyıcısı ve aktarıcısı olmuşlardır. Aşıklık geleneğinin incelenme yönüne göre yöntemi belirlenmiştir. Yapay zekâ çağında halk edebiyatı/sözlü kültür çalışmaları: İki Gezgin Ha(l)k Aşığı: Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah çalışması ekseninde yapay zekânın halk edebiyatı ürünlerinin incelenmesinde sağlayacağı faydalar/riskler dijital kültür kapsamında değerlendirilmiştir.

1. Teorik Çerçeve

1.1. Geçmişten günümüze Aşık ve Aşıklık geleneği

Aşıklık geleneğinin ilk ortaya çıkışı, şaman, ozan-baksı geleneğine dayandığı ve İslamiyet sonrası XV. yüzyıldan itibaren tasavvufi oluşumlarla devam ettiği, daha sonrasında XVI. yüzyıldan itibaren dindışı bir vaziyet alarak günümüze ulaştığı çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir (Günay, 2008; Çobanoğlu, 2000; Güzel, 2012). Âşık kelimesi, önceleri dini şiirler söyleyen şairler için, daha sonra saz şairlerinin tümü için kullanılmıştır. Halk arasında da bunlar için ozan teriminden çok hak âşığı, halk âşığı, saz şairi, sazlı âşık nitelemeleri kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemine kadar halk üzerinde ciddi te’sirleri olmuş ve Cumhuriyet sonrası miadını doldurmuş ve bitmiş olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür (Özarlan, 2001: vii). Aşıklık geleneği gerilemiş olmakla birlikte bitmemiş, yeni icra zeminleri bularak varlığını devam ettirmektedir. Özarlan (2001), “*Erzurum aşıklık geleneği*” adlı kitabında Erzurumlu aşıkları ve muhtelif icra biçimlerini aktarmıştır. Aşıklık sanatının geleneksel bir sanat olduğu ve ustadan çırağa gelişerek ilerlediği belirtilmiştir. Aşıklık sanatı bireysel bir yetenekle gelişmesine rağmen gelenek içinde, sözlü kültürde yetiştikleri için tavır, eda, tahayyül dünyası açısından birbirlerinden çok zor ayırt edilmektedirler (Özarlan, 2001:124). Bu yüzden bazı aşıkların adının anonimleştiği ve sonraki kuşağın şiirlerini kendilerine mal ederek araştırmacılara yanlış bilgi verilmesi sonucu literatürde haksız yer aldığı görülmektedir. Çobanoğlu (2000), aşık tarzı edebiyat geleneğinin XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren Türk-İslam toplumunda yaygın olarak tüketilmeğe başlanılan ve bu tüketime dayalı olarak bir sosyo-kültürel kurum hüviyetiyle ortaya çıkan kahvehanelerde, ozan-baksı geleneği, ordu ve tekke şiir tarzları çevrelerinin karşılıklı etkileşimi neticesi bir kahvehane geleneği olarak teşekkül edişi göz önünde bulundurularak destan türüyle yaygınlaştığını belirtmiştir (Çobanoğlu, 2000:vi). Günay, (1992-2008) ise “*Türkiye’de aşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi*” adlı kitabında Türkiye’de bu alanda yapılan bütün bibliyografyaların incelendiğini ve hala eksiklerin olduğunu düşünerek yeni yaklaşım ve fikirlerle çalışmasını önermiştir. Günay, aşık edebiyatı ile ilgili ilk kaynakların yazmalar diye adlandırılan dönemde 1072-1729 yılları arasında gerçekleştiğini tespit etmiştir (Günay, 2008:15). Aşık edebiyatının iki bölümde incelenebileceği ve halk hikayeleri ve aşık tarzı şiirlerin bu ayırmda önemli olduğunu belirtmiştir. Aşık fasılları konusunda da yöreden yöreye değişen, standart olmayan bir sınıflandırma

olduğunu kitabında yöreleriyle birlikte ele almıştır. Geçmişte saz şairi, çöğür şairi, meydan şairi olarak anılan aşıkların, günümüzde ise halk ozanı olarak anıldıklarını ve gerçek hayat hikâyelerinden farklı bir tek şair tipinin hikâyesini benimseyen bir tiple tanındıklarını belirtir. Rüya motifinde değindiği unsur ise maddi-manevi bir yoksunluk sonunda, *kutsal sayılan bir yerde uyku ile uyanıklık arasında görülen rüyada pir elinden içilen bade veya yenilen bir gıda maddesi ile şiir söyleme, saz çalma ve dini bilgiler öğrendikten sonra dünya ve ahirette sevinecek bir sevgili ile karşılaşma*, olarak, belirtilmiştir. Bu rüyadan sonra halk şairleri geçiş yaşar ve olgunlaşırlar. Yeni kimliklerinde Tanrı aşkı ve sevgili aşkıyla onları uyandıran bir aşkın sorularına verdikleri cevaplarla da aşık kimliğine haiz olur, diyar diyar gezerek sevgiliyi arar, bu sırada yeteneklerini de geliştirirler. Günay, dini bilgilerini geliştirmek zorunda olduklarının altını çizer, toplumun menkıbe olarak gördüğü bu tür rüyaların Tanrı tarafından bahşedildiği gerçeği ile olgunlaşmanın manevi yönüne dikkati çekmektedir (Günay, 2008:52).

Artun (2015), aşıklığı üç ana başlıkta ele almıştır; sazlı (telden), sazsız (dilden) ve doğaçlama yoluyla yani kalemle (yazarak) oluşan çeşitlerinin olduğundan söz etmiştir. Boratav (1982) ise iki tür aşıklığın olduğunu belirtir: Gezginci aşıklar ve yerel aşıklar. Gezginci aşıkların genel olarak okur-yazar olmadığını ve yaratılarını gittikleri yerlerde okur-yazar olan birilerine yazdırdıklarını belirtmiştir. Şehirli okur-yazar aşıkların şiir temalarının gezgin olandan çok farklı olduğu muhakkaktır. Bu tür şehirli okur-yazar aşıklara *kalem şurası* da denilmektedir. Aşıklar mesleğe usta elinde saz çalmayı öğrenerek ve usta şiirlerini taklit ederek başlarlar ya da kendi içindeki ilhamdan güç alarak ve kimseye kapılanmadan başlar fakat bir usta elinde kendini geliştirirler. Artun ise aşıklığı; geleneğin özelliklerini taşıyan, birkaç biçimde şiir söyleyenlere “aşık” bu söyleme biçimine “aşıklık-aşıklama” aşıkları yönlendiren kurallar bütününe de aşıklık geleneği adını uygun görmektedir (Artun, 2015:1).

Epik şiir geleneğinin sona ermesinden hemen sonra yerleşik hayatın bir sonucu olarak aşıklık geleneği yeni düzende ortaya çıkmıştır. Kam-şaman/ozan-baksı/aşık kelimelerinin dönemsel ve zamansal anlamda bir farklılığı olsa da süreç içerisinde yeni hayat biçimlerinin bir tezahürü olarak birbirinin devamı niteliğinde, sözlü kültürde somut olmayan kültürel mirası temsil etmektedirler. XIII. Yüzyılda İslamiyet’in etkisiyle Anadolu’da derviş şiiri medrese eğitimi aracılığıyla yayılmış, sonraki süreçte de derviş edebiyatındaki motifler aşık şiirini etkilemeye başlamıştır. Boratav, aşık şiiri teriminin içine din ve tarikat konularını işleyen şairlerin girmemesi gerektiğini ve halk şiirinin de anonim ürünler için ifade edilmesi gerektiğini savunmuştur (Boratav, 1982:25). Köprülü ise mutasavvıf kimliği olmaması dolayısıyla bu niteliklere haiz olan Ercişli Emrah’ı görmemezlikten gelmekte ve mutasavvıf kimliğe haiz olan Erzurumlu Emrah’a saz şairleri antolojisinde yer vermektedir. Güzel (2012)’de “*Dini-Tasavvufi Türk edebiyatı el kitabı*”nda XIII. yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar mutasavvıf aşıkları kitabında ele almasına rağmen ilk zamanlarda Erzurumlu Emrah’a dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Öyle anlaşılıyor ki yazarın nazarında medrese eğitimi almış olması Erzurumlu Emrah’ı mutasavvıf yapmıyor. Anadolu’da tasavvuf hareketleri, edebiyatı etkilediği gibi aşıklık geleneğini de yol ve yaşama biçimi olarak etkilemiş, aşıklık edebiyatına bu değişim sirayet etmiştir.

Köprülü (2004), “*saz şairleri*” adlı muhtelif eserinde XVI. Yüzyıldan itibaren saz aşıklarını ele almıştır. XIX. yüzyıl aşık geleneği ve edebiyatını durgun geçen bir yüzyıl olarak göstermektedir. Kitap incelendiğinde Ercişli Emrah’la ilgili herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Ercişli Emrah’ın yaşantısının muallak olmasından veya varlığıyla ilgili somut bir bilginin olmamasından kaynaklanıyor olabilir. Saz şairleri kitabının V. cildinde Erzurumlu Emrah’a geniş yer verdiği görülmüştür. Erzurumlu Emrah’ın divanındaki bir gazelinin son dizesinde Erzurum’lu olduğuna değinmiştir;

Ne aşıklar çıkuptur Erzurum’dan lîk Emrah’ı
Bu esnada hakikat bezminin üstadı ben çıktım

Beyitinde açıkça görüldüğü gibi Köprülü, Erzurumlu Emrah’ın bu şiirinden yola çıkarak Erzurumlu olduğunun delili olduğunu ve herhangi bir şüpheye mahal olmadığını bu dizeyle göstermektedir (Köprülü, 2004:625). Ne aşıklar çıktı derken de saz aşıklarının Erzurum’da saz çalmalarından ötürü

ciddi bazı baskılara maruz kaldığı ve ayrıldığını da kastetmiş olabilir. Sözlü kaynak kişisi Aşık Rahim Sağlam (Erzurumlu) tarafından da bu “çıktı” sözünün ayrılma manasında kullanılmış olabileceğini teyit etmiştir. Aynı zamanda bu ifadeden yörenin, aşıklar hususunda zengin bir yer olduğu anlamı da çıkmaktadır. Köprülü, Emrah’ın Nakşibendi tarikatına sülük ettiğine değinmiş, bir süre Kastamonu, Konya, Niğde taraflarında dolaştıktan sonra Sivas’da oturduğunu ve 1840 yılları civarında da Niksar’a giderek hayatının sonuna kadar orada kaldığını sözlü kültürden edindiği bilgilerden aktarmıştır. Neden çok genç yaşta memleketinden ayrıldığına değinmemiş fakat *serseriyâne hayatından dolayı şöhreti Anadolu’nun geniş sahasına yayılan, eserleri mecmualarda yazılan Emrah’ın bu sahalarda birçok mukallit ve muakkipleri yetiştirdiği kolaylıkla tahmin olunabilir* diyerek kendisinin de bir süre halk aşıkları gibi dünyevi güzelliklere meyil ettiğine dolaylı yoldan değinmektedir (Köprülü, 2004:630). Gezgin bir âşık olmasında medrese eğitimi almasından kaynaklı bir mutasavvıf iletişim kurmak için mi yoksa saz çaldığı için mutasavvıf çevreden dışlanması mı? sebep olmuştur, rivayetler dışında belirsizliğini koruyan bir konu olarak durmaktadır. Erzurum sözlü kültüründe yetişen aşıklardan edindiğimiz bilgiler ışığında denilebilir ki saz çalması ve güzel kadınlara meyil edip nazariyeler düzmesi kendisinin mutasavvıf çevreden dışlanmasına sebep olmuştur. Sözlü kaynaklar, her gittiği yerde bulunduğu güzel bir kadımla izdivaç ettiğini, birçok kadınla evlenip, bu kadınlardan sayısı bilinmeyen birçok çocuğu olduğunu aktarmışlar fakat bu durumu kanıtlayıcı şiirleri dışında somut bir belge bulunmamıştır. Emrah’ın dünyevi aşk hayatının renkliliği şiirlerine de yansımıştır:

Bir nazenin bana gel gel eyledi

Varmasam incinir, varsam incinir

Beyaz gerdanından, ince belinden

Sarmasam incinir, sarsam incinir (Sezen, 1997:56)

Yukarıdaki şiirin Ercişli Emrah hikâyesinde geçen bir epizotta Selvihan’ı aradığı esnada bağına girdiği Selatin Peri’nin aralarında geçen diyalog sonrası yazılmış olma ihtimali yüksektir. Selvihan’dan önce Selatin Peri’nin kendisini rüyasında görmesi ve aşkına karşılık vermesi Erzurum varyantı Aşık Kemal rivayetinde geçmektedir (Bali, 1973:51).

Erzurumlu Emrah’ın gezdiği her yerde çağdaşları üzerinde mühim bir te’sir icra ettiği muhakkaktır. Tokatlı Nuri ve Gedai en önemlileri arasında görülmekte ve hem aruz vezniyle hem de hece vezniyle yazdıkları şiirlerde Emrah te’siri açık görülmektedir. Üstat ile şakird arasındaki samimi münasebetin cönklerde de birlikte yer almaları, bu ustaya benzeyiş anlatım tarzı ve yeteneği sayesinde (Köprülü, 2004:629). Erzurum’da Ercişli Emrah’ı seven bir kesimin olduğu Bali’nin kitabında aktarılmış ve Ercişli Emrah’ın Ercişli olmadığı, İsfahan’dan (Tiflis de rivayetler arasında) göç ederek Erciş’e yerleştiği Erzurum’lu kitapçı Nuri Efendi tarafından 1965 yılında aktarılmıştır. Sözlü kaynak Ahmet Poyrazoğlu ise Erciş’de doğup, Erciş’de yetiştiğini, adının önüne o yüzden Ercişli olduğunu belirten sıfatın konduğunu iddia etmektedir. Erzurumlu Emrah’ın bir şiirinde de Van’lı olduğunu belirten bir dize kullandığı görülmektedir. Köprülü ise ikinci bir Emrah’ın varlığını ilk zamanlarda kabul etmez, şiirlerin Karacaoğlan’a ait olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtir fakat daha sonra Ercişli değil de başka bir Emrah olabileceğini düşünerek Ercişli Emrah ile ilgili tereddütte kaldığını ifadelerinde belirtir. Erzurumlu Emrah’ın Ercişli Emrah’dan haberdar olduğu da bir şiirine yansımış, bu durumda Erzurumlu Emrah’ın Ercişli Emrah’dan etkilenmiş olma gerçeği de öne sürülebilmektedir.

Yakma cevri oduna bağı yanığı

İkrarında duran kalbi sadığı

Sana gönül verip yanan aşığı

Ben bir bir diyeyim say ciğerim yar

Birisi Sivas’lı, birisi Van’lı

Dağıstanlı, Haplı, Tirabuzanlı

Birisi Emrah’dır şöhretli şanlı

Bunlar sana yangın ay ciğerim yar (Bali, 1973:23)

İşte Erzurum’lu Emrah’ın bu açık ifadesine göre ikinci bir Emrah’ın Van/Ercişli Emrah olduğu, kendisi tarafından bilindiği ve varlığı kabul edilmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkıyor.

1.2. Hak Aşığı/Halk Aşığı

Türk topluluklarının tarihi süreç içerisinde çok farklı inanç sistemini benimsemeleri sosyal, siyasal ve kültürel yapılarında da çeşitli değişim, dönüşüm ve gelişmelere yol açmıştır. Çeşitli coğrafyalarda devlet kuran ve egemen olan Türklerin tarihleriyle ilgili önemli bilgiler yazıya geçirilmediği için İslamiyet öncesi inanç sistemi hakkında elimizde kısıtlı bilgiler mevcuttur. İslamiyet öncesi-sonrası aşıklığı Güzel (2012), aşık tarzı Türk edebiyatı kapsamında ele alarak üç ana tip olarak sınıflandırmıştır; birinci tip, muhtelif Türk boylarında ozan, baksı, kam-(lık)/şaman-(lık) vb. adlarla anılan şair ruhanilerdir. İkinci tip aşık tarzı; İslamiyet döneminde dini-tasavvufi Türk edebiyatı tesiriyle ortaya çıkan aşık (mutasavvıf)’lardır. Üçüncü tip aşık tarzı ise; batı medeniyet dairesine giren sazıcı, saz ustası, saz sanatkârı, bağlama ustası gibi adlarla anılan modern aşıklardır. İslamiyet’in kabulü ve toplumdaki iş bölümüne bağlı olarak şair ruhaniler birtakım işlerini bırakmak zorunda kaldılar. Bir kısmı hastalık tedavisine yani **halk hekimliğine** yöneldi, bir kısmı Allah aşkını basit şekillerde halka anlatan **dervişliğe**, bir kısmı da kopuzlarıyla muhtelif şiirler terennüm eden **Ozanlar** halini aldılar. Zaman içerisinde kelimelerin içerdikleri anlamlarda değişimler olması, güncel formlarda hayata devam etmeleri gereksiniminden doğmuştur. Örneğin Bahşı kelimesi önceleri dinî-ruhanî şahsiyetleri karşılarken XIV. Yüzyıldan başlayarak Uygur alfabesini bilen kâtip anlamını kazanması bu iş bölümünün bir neticesidir. Özbek, Türkmen, Uygur Türkleri ve Nogay Türklerinde halk şairi, saz şairi, çalgıcı, türkücü gibi anlamlar günümüz anlamlarından oldukça farklı, sıradan ve spesifik kaymalar olmuştur (Güzel, 2012:33). Ozanlar bu kimlik daralmasına rağmen Oğuzlar arasında pek itibar kaybetmediler. Ozanlar ellerinde kopuzları ile ilden ile obadan obaya gezerler, düğünlerde ziyafetlerde bulunurlar, kopuzları ile eski Oğuz destanlarını, Dede Korkut hikâyelerini söylerler, yeni olaylar hakkında yeni şiirler düzenlerlerdi. Pirleri Dede Korkut, kopuzları da mukaddes addedilirdi (Güzel, 2012:33).

XI. yüzyılda tarikatların kurulmasıyla tasavvuf felsefesi yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Eldeki bilgilere göre ilk tasavvufi akım Orta Asya’da Ahmet Yesevi (?-1166)’yle başlayan ve daha sonra Moğol istilasıyla Anadolu’ya gelen Yunus Emre’yle doruk noktasına çıkmıştır. XI. Yüzyıldan sonra tekkelerini kuran dervişler, Anadolu’nun her yerine yayılmışlardır. Mevlevilik ve Bektaşilik gibi iki önemli tarikat etrafında birçok kol oluşmuştur. XII. Yüzyılda Mevlevilik ve ona bağlı kültür, sanat ve edebiyat hareketi daha çok şehrili aydın kesim tarafından benimsenmiş ve yayılmıştır. Bektaşilik ise halk arasında Bayrami, Melami ve Halveti tarikatı etrafında toplanmıştır. Bu kesimin eğitim düzeyi düşük, sanat amacı gütmeyen, sade, basit bir edebiyat olarak gelişim göstermiştir. XIII. Yüzyıl ise tarikatların gelişim ve yayılma anlamında zirve noktaya ulaştığı yüzyıl olarak tarihe geçmiştir. Mevlâna ve Yunus Emre bu dönemin iki önemli mutasavvıfı olarak farklı bağlamlarda önemli misyon edinmişlerdir. Ayrıca bu dönemde dini konular dışında şiir söyleyen ozanların yanı sıra dini-tasavvufi düşüncelerini tekkeler çevresinde sistemli bir şekilde yaymaya çalışan birtakım dervişlerin yeni bir şiir yarattığı da görülmektedir (Güzel, 2012; Artun, 2015).

Tekke ve Medreseler, Türk-İslam uygarlığının önemli kurumları olarak ortaya çıkmış ve yüzyıllar boyunca Türk kültür ve sosyal hayatına damgasını önemli ölçüde vurmuş kültür merkezi konumundadırlar (Artun, 2015: 18). Bu edebiyat geleneğinin icracılarına “aşık” denmesinde, Ahmet Yesevi ve Yunus Emre tekke-tasavvuf tarikat ve edebiyatçı mensuplarınca olmuştur. Bazı araştırmacılar iki edebiyat geleneği arasındaki farklılığı görmezden gelerek ikisini bir edebiyat geleneği içinde düşünmüş ve “aşık edebiyatı” olarak adlandırmışlardır. Gelenek ise geçmişten gelen bir “*Hak Aşığı*” ve “*Halk Aşığı*” ayrımı yaparak “tekke” ve “kahvehane” merkezli edebi gelenekleri birbirinden ayırmaktadır (Artun, 2015:19). Erzurumlu Emrah’ın medrese eğitimi almış olması ve aruz vezniyle şiirlerinin bir kısmını yazması dolayısıyla *hak* aşığı olarak tanımlanmıştır. Ercişli Emrah ise eğitimi

yetersiz ve rüyasında pir elinden bade içerek sevdiği kadın Selvihan'ı bulmak için elinde sazıyla diyar diyar gezen bir halk aşığı ve halk hikâyesi kahramanı olarak literatüre geçmiştir.

Aşıklık, her dönem tekke-tasavvuf edebiyatı etkisinde kalmıştır. Yüksek zümre edebiyatında yani havas kesimde itibar elde etmek, bir saygınlık oluşturmak için imkânı olan aşıklar medrese eğitimi almak için şartlarını zorlamışlardır. Erzurumlu Emrah da böyle bir süreçten geçmiş, Tanbura köyünden elinde sazıyla ayrılarak Erzurum'un Tanbura köyünden Erzurum il merkezine gelmiş ve medresede bir süre eğitim almıştır. Sözlü kaynak Rahim Sağlam'ın verdiği bilgiye göre; bulunduğu bağlamda sazı bırakmak istemeyişi bazı sıkıntılar yaşamasına ve sosyal baskıya maruz kalmasına sebebiyet verdiği için sırtında sazıyla diyar diyar gezmiştir. İki aşığın ortak noktalarından biri hatta en önemlisi *bir dert, keder, rahatsızlık yüzünden* buldukları yeri terketmek olmuştur diyebiliriz. Erzurumlu Emrah'ın doğduğu yerden ayrılıp farklı bağlamlarda yerleşik olmayan gezileri, onun halk aşığı yönünü beslemiş ve dindışı şiirler de ele alarak felsefik düşünce ve edebi yönünü zenginleştirmesine yol açmıştır.

Ercişli Emrah'ın hak aşıklığı pek tartışılmaz ama Muhan Bali (1973), dini yönünü şöyle açıklar; Selvihan hikayesindeki başlıca dini-mistik unsur; *Emrah'ın pir yardımı ile babasını ve diğer aşıkları yenecek hale gelmesi, kendisinde bulunan manevi güçle bütün muammaları çözmesidir*, şeklinde açıklar (Bali, 1973: 219). Fakat en mühimi ölmesi için verilen zehir Pir'in panzehir yapmasıdır. Hatta denilebilir ki Emrah'ı dünyevi arzuları da dahil başarıya ulaştıran sır ondaki manevi güçtür. Erzurum varyantı aşık Kemal rivayetindeki hikâyede Emrah'ın Selvihan'ı aramaya çıktığı ve bazı aşıklarla atıştığı esnada sınıandığı epizotta, hak aşıklığı tescillendiği görülmektedir. Emrah, *“Ey yoktan yaratan Allah, benim elimde ne var. Söylemek benden, söyletmek senden (71/14) diye Allah'a sığınarak bir dörtlükle muammayı bildi. Şah Abbas, Emrah'ın Hak Aşığı olduğunu kabul etti, “Matlubu ne ise söylesin” dedi (72/3) (Bali, 1973:48). Emrah'ın hem âşıklıktaki rüştünü ispatlaması hem de sevdiğine kavuşması ona verilen nihai ödül olarak görülüyor olabilir. Fakat Emrah Şah Abbas'ın onları evlendirmek istemesine karşı çıkıp düğünü Erciş'te yapmak istemesi, Erciş'e gelince de Selvihan ve anne- babasının bütün serzenişlerine rağmen bir köşk yapmadan evlenmek istememesi Emrah'ın macerasının sonunda beşerî aşktan ziyade manevi (ilahi) aşkı istemesinden kaynaklanmaktadır*

Tabiat ve insanda “maddi varlığı” aşan bir “manevi varlık” bulunduğu fikri bütün Ortaçağ edebiyatlarının ana fikrini teşkil eder. Veliler kendilerinde bu “manevi kuvvet”i taşıyan üstün insanlardır. Onlar bu kuvveti riyazet, ibadet ve dua yolu ile Tanrı'dan alırlar. Ercişli Emrah hikayesinde bunun en güzel örneğini Emrah'la babasının Ilica'daki konuşmasını veren epizotta bulmaktayız: Ilica'nın korkunç tepelerinde Emrah turnalardan haber sormak ister, babası bunun faydasız bir iş olduğunu söyler. Fakat Emrah, *“Eylen baba eylen söyleden, Allah dilde tercüman”. Ben dedim mi guduret guvvet sahibi olan bir Allah maagkak ki bu guşlara bir annadan bulunur*”, der. Kuşların başı üzerinden dönmesinden sonra babası anlar ki “Evet, Emrah'ı veren vermiş, duası dua, gargışı gargış”. Ayrıca bu manevi kuvvetin bir kaynağı da Pir'in, Hazret-i Hızır'ın, içirdiği badelerdir. Çünkü Hızır Türk destani mahsullerinde kahramanların hamisi olarak tasavvur olunmaktadır. Onlara yol gösterir, felaketleri haber verir, onları tehlikeden kurtarır. *Emrah'ın olağan dünyasının dışında kendisini hak aşığı olarak kanıtlayabilmesi için zehir içmesi gerekir*. Emrah, pirin yardımıyla zehir içerek kendini kanıtlar: “Emrah, kadehi kafaya dökerken kudret, kuvvet sahibi Allah, o pir dedeyi yetiştirerek bir parmağını zehrin içerisine batırıp dolandırmasıyla zehir panzehir kesilmiştir” (Bali,1973:142).

Ercişli Emrah hikâyesinde, Emrah'ın ve Yakup Han'ın annesinin abdest aldığı; biri “Mezin efendinin nida” etmesi üzerine Cuma namazı olarak üç yerde namaz kılındığını görüyoruz. Hikâyede bir yerde de dini motif olarak “İmam”dan bahsedilmektedir. Selvi'nin hastalanması üzerine babası: “Segirdip kövün imamına *“Hoca Efendi buyurun bakalım, bu kimi şeyleri alimler ey bilir, eceba ne şere uğradi”*, der (Bali, 1973:219)³.

³ Detaylı bilgi için bkz; Muhan Bali (1973). Ercişli Emrah ile Selvi Han Hikâyesi Varyantların Tespiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi, Ankara: Baylan Matbaası.

Bali, hikâyenin beş varyantını ele almış ve mukayese etmiştir: *Erzurum varyantının* rivayetini aşık Kemal ve Behçet Mahir aktarmış, Pertev Naili Boratav derlemiştir. *Çankırı varyantının* rivayetini Ozanoğlu, *Erciş varyantını* Mustafa (?) derlemiştir. *Maraş varyantını* Fahri Süleyman derlemiş ve *İravan varyantının* rivayetini ise Ali aşık ve Abbas Dilir aktarmıştır (Bali, 1973). Bali'nin aktardığı diğer bilgi ise *Ercişli Emrah ile Selvihan* hikayesi hakkındadır. Hikâye bir takım masal unsurları ile dini unsurlar ihtiva etmekle beraber bilhassa tarihi unsurlar bakımından son derece zengin bir muhteva kazanmış bulunmaktadır. Varyantlara ait metinleri değerlendirirken de göreceğiniz gibi, İravan (Ermenistan'ın başkenti Erivan) varyantı hariç, hikayedeki tarihi hadiselerin ağırlık merkezini Van Kalesi'nin İran kuvvetleri tarafından kuşatılması teşkil eder (Bali, 1973:33).

2. Bulgular ve yorum

2.1. Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah şiirleri arasındaki benzerlikler-farklılıklar

Erzurumlu Emrah'ın Tanbura köyünde nasıl bir yaşantısı olduğu ve ne tür şiirler yazdığına dair elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, saz çalan bir halk aşığı olduğu düşünülmektedir. Kimilerine göre, kalem şairliği daha baskın olduğu için halk aşıklığı yönü, zamanla hak aşıklığına kaymış, medrese öğrenimi isteği uyanarak Arapça ve Farsça öğrenmiş ve yazdığı dini şiirlerle divan şairliği yoluna devam etmiştir. Ercişli Emrah, babasından aldığı ilhamla, dünyevi aşklara kapılarak ve rüyasında pir elinden bade içerek aşıklık yoluna girmiştir. Yaşadığı döneme bakıldığında, Ercişli Emrah'ın Erzurumlu Emrah'tan yaklaşık iki yüz elli yıl önce yaşadığı ve Selvihan hikâyesinden de anlaşılacağı üzere, Erzurum dolaylarında tanınan bir âşık olduğu görülmektedir. Ancak, Ercişli Emrah'ın daha sonra Erzurum'a gitmek istemediği anlaşılmaktadır. Erzurumlu aşıklar, Ercişli Emrah'ı görmüş ve hikâyesini duymuştur. İki aşığın birbirlerinden haberdar olduğu da gözlemlenmektedir.

Bu karışıklığın sosyo-politik bir etkinin sonucu olduğu ve ülkenin siyasal durumunun belirleyici olduğu düşünülebilir. Tekke-medrese eğitiminin, havâs kesimini yücelttiği ve kahvehane aşıklarının daha az saygın olduğu bir dönemde, medrese eğitimi tüm aşıklar arasında saygınlık ve itibar taşıymaktaydı. Ayrıca, Erzurum'un Van/Erciş ilçesinden daha muhafazakâr bir şehir olması da bu durumu açıklayan başka bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ercişli Emrah'ın XVII. yüzyılda yaşadığı belirtilse de tarihi olaylar göz önüne alındığında, XVI. yüzyılda bâdeli saz şairi olduğu düşünülmektedir. Erciş kalesine bağlı bir Karakoyunlu Türkmen köyünde doğduğu, Saim Sakaoğlu (1986) ve diğer araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Babası saz şairi olan Ahmet'in, dönemin Erciş kalesi beyi Miroğlu'nun sazcısı olduğu da sözlü kaynaklarca aktarılmaktadır. Aşık Ahmet, Doğu Anadolu bölgesinin yanı sıra İran ve Azerbaycan'ın batı kesimlerini gezerek gördüklerini ve aşkı arı bir Türkçe ile şiirlerine aktarmıştır.

Ercişli Emrah'ın çocukluk dönemi, babasıyla birlikte gezerek ve aşıklık sofalarında kendisini dinleyerek geçmiştir. Emrah'ın gençlik yılları, 1500'lü yılların sonlarına ve Safevi Türkmen Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşların devam ettiği yıllara denk gelmektedir. Uzun yıllar varlığına dair bir bilgi bulunmayan Ercişli Emrah'ın şiirlerinin dil, biçim ve söyleyiş açısından Erzurumlu Emrah'tan farklılaşan yönleri, halk edebiyatı/şiiri açısından şu şekilde özetlenebilir:

1. Ercişli Emrah, ha(l)k şairliğini yaşadığı bir musibet sonrası dua edip uyuduktan sonra rüyasında pir elinden bade içerek edinmiş ve diyar diyar gezerek güzellmeleriyle Erciş'in Karacaoğlan'ı olarak bulunduğu bağlamlarda gösterilmiştir. Erzurumlu Emrah ise yaşadığı Tanbura köyünden saz çalması münasebetiyle ayrılmış ve Erzurum merkezde medrese eğitimi alarak Farsça ve Arapça şiir yazma yeteneğini de geliştirmiştir. Bu sayede şiirlerinde divan şiiri etkisi görülür ve eğitimini tamamladıktan sonra halkın arasına karışarak diyar diyar gezen, farklı yörelerde görgüsünü, bilgisini arttıran, karşılaştığı halk aşıklarıyla münasebetini ilerleten ve hece vezniyle de şiirler yazmaya devam eden bir hak/halk aşığı olmuştur.

2.Ercişli Emrah daha çok koşma, semai ve destan türünde hece ölçüsüyle, arı bir Türkçe kullanarak şiirlerini yazan saz şairi olarak tanımlanmaktadır. Erzurumlu Emrah ise tüm bu şiirlerin yanı sıra medrese eğitimi almasından kaynaklı aruzla yazılan şiirler de kaleme almış, kalenteri, gazel türünde beyit ve dörtlük türünde şiirler yazmıştır. Çeşitli eleştiriler yöneltile de kalem şairi olarak tanımlanmıştır. Medrese eğitiminden sonra diyar diyar gezip saz çalmasına ve diğer halk aşıklarıyla bir araya gelmesine rağmen hak aşığı mensuplarınca bu yönünün öne çıkartılmak istenmediği görülmektedir.

3.Ercişli Emrah hem *halk* hem de *hak* aşığı sıfatını taşıyan bâdeli bir âşıktır. Erzurumlu Emrah hakkında ise böyle bir bilgiye rastlanmamış fakat bir şiirini gördüğü bir rüya sonrası yazdığı belirtilmiş ve geçiş sürecine girerek halk aşıklığı yönünü geliştirmiştir.

4.Ercişli Emrah, rüyasında pir elinden bâde içmiş, dini/tasavvufi yöneliminin bu motifle sağlandığı söylenebilir. Öncesinde din, tasavvuf, ezel, ebed, varlık, yokluk, dünya, ahiret gibi kavramlarla hiç ilgilenmemiş tümüyle lirik güzellemelemler söylemiştir. Daha sonra dünyevi aşkın peşinden koşarken edindiği manevi tecrübelerden maneviyatını da güçlendirdiği kanısındayız. Hikâyedeki Selvihan, kavuşamamanın etkisiyle manevi aşka dönüşün bir sembolüdür. Erzurumlu Emrah ise medrese eğitimi münasebetiyle dinî ve tasavvufî konulara, toplumsal sorunlara sıkça yer vermesine rağmen dünyevi sorun ve aşklara da hece vezni kullanarak yer vermiştir.

XIX. Yüzyıl Erzurum aşıklık geleneğinde divan şiiri etkisi, divan şiirinin mahallileşme akımı nedeniyle artmasından kaynaklanmaktadır. Şehirli aşıklardan aşık Ömer ve Gevheri Erzurumlu Emrah etkisinde kalan aşıklardır. Aruz ölçüsünü ve divan şiirinin nazım şekillerini daha çok kullanmaya başlamışlardır. Bu akım dolayısıyla Erzurumlu Emrah da kullandığı Türkçe'nin niteliği dolayısıyla şiir türünü zenginleştirmiştir. Vurgulanması gereken önemli bir nokta da bu dönemde aşıkların birçoğu okur-yazardır. Köprülü'nün diğer karşı çıktığı durum, klasik şairlerin kendi eserlerini umumi meclislerde beste ile okunmasına karşı oldukları noktasındadır. Erzurumlu Emrah'ın bu düşünceden bağımsız eserlerini özellikle bu meclislerde, aşıklar arasında söylenmesi için yazmıştır diyerek hak aşığı yönünü kısıtlayan bir yönünü belirtmiştir. Eserlerinin *türkü ve nefes* olması klasik şairler içine girmesini engellemiştir. Ercişli Emrah zaten *halk aşığı* olmasından mütevellit böyle bir yaklaşıma maruz kalmamıştır. Erzurumlu Emrah şiirlerini inceleyen Feyzioğlu (2006), Emrah'ın tasavvufa yakın bir eğilimi olmasına rağmen halk aşığı yönünün baskın olduğunu belirtmiş ve Erzurumlu Emrah'a mâl edilen aşağıdaki şiir, divanında yer almamakla birlikte Aşık Veysel'e mâl edilen şiirin külliyatında olmadığı Feyzioğlu tarafından tespit edilmiştir (Feyzioğlu, 2006:263).

Ben bir gül isterken bâğ-ı iremden
Sen nice hemdemim hâr ettin felek

Âşık şiiri, türküler gibi sözlü gelenekte dolaşımda olan ve gelişen bir sanat olduğu için zamanla aslından uzaklaşan bazı değişimlere uğrar. Sözlü ve yazılı yollardan aktarma ve yayılmada bu doğaldır, bir şiir başka âşıklara mal edildiği gibi, bir âşığın kendinden önce yaşamış bir meslektaşının mirasına oturtulduğu da çok olur (Boratav, 1982:30).

Köprülü, bu tür anonim şiirleri sözlü kültür ortamında dinlediğinden iki şaire de ait olduğunu düşünmez ve üçüncü bir Emrah'ın olabileceğini düşünür. Divan şiiri olmayan Ercişli Emrah'ın Selvihan hikâyesinde sık sık gül, bağ, bostan, felek imgelerinden serzeniş yoluyla faydalanmış olduğu görülmekte, yukarıdaki beyitte de benzer imgelerin Ercişli Emrah'a ait olduğu düşünülmekte, Erzurumlu Emrah'a ait gibi görünmesi dolayısıyla üzerinde yeterince durulmadığı kanaatini uyandırmaktadır.

Erzurum'da medreseden ayrılıp Trabzon'a giden Emrah; sesi, sazı, deyişleri, edebi kişiliği sayesinde Trabzon halkı tarafından sevildi ve saygı duyularak özlenen bir âşık oldu. Trabzon'da gördüğü bir rüya

üzerine çırpınarak uyandığı, titremeye başladığı ve o esnada durumunu şu şekilde aktardığı, Akdemir (2011) tarafından belirtilmiştir:

Keşfoldu bana bu gece mânâ-yı hakikat
Yazıldı gönül levhine imlâ-yı hakikat (Akdemir, 2011:17)

Gördüğü rüyanın nasıl bir etki bıraktığı ve sonrasında tekrar görüp görmediği bilinmese de gördüğü rüyanın etkisiyle Ercişli Emrah gibi beyit yazmış olması ortak noktaları olarak görülmektedir. Ayrıca unutulmamalıdır ki ikisinin hayatı ve hakkında yazılan bilgiler sözlü kaynaklardan alınmış ve günümüze ulaşmıştır.

Tüm bunların yanında halk edebiyatının klasik edebiyattan uzak olmadığı ve şiir muhtevaları karşılaştırıldığında Erzurumlu Emrah şiirlerinin hem halk şiiri hem de divan şiiri birbirini beslemiş, farklı bağlamlarda düşüncesine zenginlik katmıştır. Ercişli Emrah da genel olarak halk şairi olsa da divan etkisi hissettiğimiz şiirleri de mevcuttur. Dönem zevk, düşünce, anlayışı ve yaklaşımı düşünüldüğünde gezdikleri yerlerin sosyo-kültürel-politik etkisi doğrultusunda şiirlerini oluşturdukları düşünülmektedir. Hece vezniyle yazan Ercişli Emrah, İran ve çevresinde gezdiği için Farsça kelimeler de şiirlerinde kullanmıştır. İki aşık da şiirlerinde redif fazla kullanmış ve şiirlerindeki edebi sanatlar yakın görünmektedir. İki şairin başvurduğu mazmun ve imajlar; aşık, sevgili, göz, kirpik, kaş, saç, dudak, yüz/yanak ve boy olarak görülmektedir. Klasik edebiyata hâkim olduğunun kanıtları bu mazmunlar, şiirlerindeki Arapça/Farsça sözcük ve terkipler, ikisi arasındaki bağlantının da güçlü olduğunu göstermektedir.

Ercişli Emrah'ın hak aşıklığı ise;

“Ey yoktan yaratan Allah, benim elimde ne var. Söylemek benden, söyletmek senden (71/14) diye Allah'a sığınarak bir dörtlükle muammayı bildi. Şah Abbas, Emrah'ın Hak Aşığı olduğunu kabul etti, “Matlubu ne ise söylesin” dedi (72/3) (Bali, 1973:48).

“Eylen baba eylen söyleden, Allah dilde tercüman”. Ben dedim mi guduret guvvet sahibi olan bir Allah maakgak ki bu guşlara bir annadan bulunur”, der. Kuşların başı üzerinden dönmesinden sonra babası anlar ki “Evet, Emrah'ı veren vermiş, duası dua, gargışı gargış”. Ayrıca bu manevi kuvvetin bir kaynağı da Pir'in, Hazret-i Hızır'ın, içirdiği badelerdir. Çünkü Hızır Türk destani mahsullerinde kahramanların hamisi olarak tasavvur olunmaktadır. Dolayısıyla Umay Günay'ın da bahsini ettiği aşıklık mertebesinin kazanılmasında maneviyatın rüya yoluyla ve çeşitli imtihanlarla kazanıldığı ve hak aşıklığı rüştünün ispatı, Ercişli Emrah'ın hikâyelerindeki epizotlarda görülmektedir.

2.2. Günümüz aşıkların Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah hakkında söylemleri

Sanayi dönemi sonrası toprağa bağlı üretimden çok, yeni bir evre olan teknolojik elden üretimin değişim ve gelişim getirdiği ve bu olanakların da kültürel değişimlere imkân sağlamasıyla kırsal-kent ayrımı gittikçe zayıflamıştır. Yöre insanların sosyo-ekonomik konumu hızla değiştiği için yeni yaşama biçiminde bir bocalama yaşanmıştır. Bu hızlı gelişme ve değişim geniş bir zaman aralığında gerçekleşmemiş fakat çeşitli kültürler büyük şehirlere çok hızlı göçler gerçekleştirmiştir. Böylece köy kültürüyle şehir kültürü iç içe yaşamağa başlamıştır. Farklı geleneklerin bir arada yaşaması halk kültürüne yeni bir boyut getirmiştir (Artun, 1996:11-25). Geleneği öğrenmek için çirak olup bir ustaya kapılanmanın yerini büyük şehirlerde saz ve bağlama kursları açılmıştır. Bu imkânı bulamayanlar kaset dinleyerek, aşıkları ve onların usta malı şiirlerini taklit ederek örtülü bir çiraklık dönemi yaşamışlardır (Çobanoğlu, 1999:251).

Türk halk müziğinin ve Türk sanat müziğinin birçok türde bestelenmiş şiirleri hak/halk şairleri tarafından söylenmiş, yazılmıştır. Halk aşıklarının genellikle ümmî⁴ olması bu durumun kulaktan

⁴ Ümmî: okuma yazması olmayan kişi.

kulağa, birinci sözlü kültür içinde yaygınlaşmasını ve varyantlarının çoğalmasıyla birlikte aşıkların karıştırılmasına yol açmıştır. Aşık, adını şiirinin sonunda tapşırca da şiiri bir zaman sonra anonimleşir. Aşık şiiri, geleneğini anonim halk müziği gelenekleriyle dinî-tasavvufi tekke müziğinden almış olması, halk kültürü ürünlerinin birleştirici, bütünleştirici ve halka ait olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla müzik ile şiirin, saz ile sözün bütünlüğü şiirlerde hece vezni veyahut aruz vezni kullanılması Türk müziği ve aşıklık geleneğinin başlıca özellikleri olarak durmaktadır. Günümüzde aruz vezninin artık kullanılmayışı, hece vezni ile ustadan çırağa aktarımın olması dönemin ruhu ve kültür-sanat mevhumunun estetik açıdan farklı görülmesinden kaynaklanmaktadır. Erzurumlu Emrah da Ercişli Emrah da dönemin kültür ve dini anlayışına uygun şiirler yazmış, farklı şiirler yazan ve sazıyla söyleyen aşıklarla etkileşime geçmişlerdir.

Ercişli Emrah adlı halk aşığının kendinden sonra çırakları olduğuna değinen yazılı bir bilgiye rastlanmamıştır. Erzurumlu Emrah ise her gittiği yörede çirak yetiştirmesinden ötürü ekol oluşturmuştur. Yazılı kaynaklarda iki önemli çırağın söz edilmektedir. Biri Tokatlı Nuri ve diğeri Gedai olarak kaynaklarda geçmektedir. Özellikle Tokatlı Nuri'nin şiir tarzı ve üslubunun Erzurumlu Emrah'la çok yakın olmasından kaynaklı birlikte anılmışlardır. Sözlü kaynak aşık Rahim Sağlam bu durumu, yazının çok yaygın olmadığı dönemler olması münasebetiyle Erzurumlu Emrah vefat ettikten sonra şiirlerinin çırakları tarafından kendilerine mal edilerek aktardıklarını düşünmektedir. Erzurumlu Emrah'ın gezmesinden ötürü çirak yetiştirmesi önemli görülmele birlikte şiirlerinin başka aşıklara mal edilmesine de zemin hazırlamıştır. Ercişli Emrah veya babası aşık Ahmet'in önemli bir halk aşığı olduğu yazılı kaynaklarda söz edilmesine rağmen gerek Ercişli Emrah gerekse babası aşık Ahmet'in çırakları olup olmadığı yazılı kaynaklarda belirtilmemiştir. Aşık Ahmet, oğlu Emrah'ı kendisiyle gezdirip Türkmen beylerinin özel günlerinde maharetini gösterirken, dolaylı bir çirak da yetiştirmiş hatta bu çirak tarihe adı geçecek olan oğlu Ercişli Emrah olmuştur. Ercişli Emrah babasıyla gittiği bir divanda Şah Abbas'ın sazının tellerini bir vuruşta çalıp kırması ile babasının kızarak attığı bir tokat sonrası kaçıp mezarlıktaki çeşmenin başındaki namazgahta namaz kılip dua ederek Allah'dan *"Ya kendisine de bir aşk vermesini yahut canını almasını niyaz etti"* (13/20). Orada uykuya daldı. Duası Allah tarafından kabul olundu. Hz. Hızırın kendisine bahsettiği üç bade sonucu yetenekli bir halk aşığı olduğu rivayet edilmektedir. Emrah, rüya sonrası yeteneğini farkederek ve rüyasında gördüğü Selvihan'ı bulmak için diyar diyar gezer; İran, Tebriz, Azerbaycan dolaylarında aşkı bulmaya çalışır. Çirak yetiştirmeye pek müsait bir yaşantısı olmasa da kendinden sonraki aşıklık geleneği kuşağından aşık Ömer Poyrazoğlu ve Ahmet Poyrazoğlu Ercişli Emrah'ın geç kalmış çırakları olarak Erciş aşıklık geleneğini yaşatmaya ve yaymaya çalışmışlardır. Erzurumlu Emrah ekolünün geç kalmış çırağı olarak kendini ifade eden aşık Rahim Sağlam, kendisiyle ilgili spekülasyonlara mantıklı gerekçeler bulan önemli bir temsilcisi olarak durmaktadır. Çakmak (2017), tarafından yazılan "Ercişli Emrah şiirlerinin müzikal yapı özellikleri ve bölge kültürüne tesiri" adlı makalesinde Ercişli Emrah'a ait olan birçok şiir, halk sanatçılarından bestelendiğini tespit etmiştir. Halk müziği formuna uygun bestelenmiş eserleri olan Ercişli Emrah, Türk musikisi repertuarına birçok eser kazandırmıştır (Çakmak, 2017:23).

3. Süreç

Sözlü kaynak 1: Erzurumlu halk aşığı Rahim Sağlam, 26.02.2024 tarihinde Van Aşıklar festivalinde sözlü görüşme yapılmıştır. Daha sonra yüz yüze detaylı görüşme ise 01.07.2024 tarihinde Van merkez kahvehanesinde gerçekleşmiştir. Sağlam'ın da belirttiği gibi Erzurumlu Emrah medrese eğitimi aldığı için Arapça, Farsça divanları çoğunluktadır. Manevi ve dünyevi aşkı birlikte işlemiştir. Güzellere çok meyil etmiş ve yedi hanımı olduğu rivayetlerine inandığını belirtmiştir. Erzurumlu Emrah, bir gönül adamıdır. Güzeller karşısındaki zaafını ve uçarılığını şiirlerinde dile getirmekten kaçınmaz:

Bizlere dünyada irad-ı devlet
Miras-ı perdeden sevdiğimi kaldı
Her güzeli gördüm kıldım iltifat
Mecnun olmadığım suna mı kaldı (Sezen, 1997:55)

Erzurumlu Emrah'da sevgiliye olan aşkın dillere düşmesi endişesi vardır. Aşkın dillere düşmesi sevgiliyi zor durumda bırakıp incitebilir:

Birin bilir, birin bilmez
Bu dünya kimseye kalmaz
Yâr ismini desem olmaz
Düşer dillere dillere (Sezen, 1997:57)

Gezdiği yerlerde güzellere âşık olmuş ve manevi aşktan dünyevi aşka bir dönüş, saz aşkılarıyla iletişimi neticesinde şiirlerine yansımıştır. Birçok yer gezdikten sonra Niksar'da vefat etmiş, türbesi de Tokat/Niksar içinde yer almaktadır. Erzurum'da saz çaldığı için çevresi tarafında dışlanmış ve memleketinden bu yüzden ayrılmıştır. Dini bağının güçlü olduğu tarikat Nakşibendi/halidiye kolu olduğu bilgisini doğrulamakla birlikte Tokatlı Nuri'nin Emrah'ın çırağı olduğu fakat yaratıcılığının çok olmadığını hatta Emrah'ın şiirlerini kendine mal ettiğini düşünmektedir. Oysa Saim Sakaoğlu derlemesinde “saz ve sözümü Nuri'ye, kalem ve hafıza kuvvetimi Gedaîye bıraktım” şeklindeki bir sözünün vurgulanmış olduğunu ifade eder (Sakaoğlu, 1986:5). Ercişli Emrah'ın dünyevi şiirlerini Erzurumlu Emrah duymuş, etkilenmiş olabilir. *Sözlü kültürün yaygınlaştırma etkisi* dolayısıyla çırakları tarafından Ercişli Emrah şiirleri kendisine ulaşılmış olma ihtimali vardır. “Selvihan ve inceden incede” iki ayrı şaire ait fakat şiir tarzı manevi aşk olmasına rağmen şiir üslubu yakın görünmektedir. Aşıklar duydukları beyitleri birbirinden etkilenerek kendi şiirlerine katarak yeni varyantlaşmalara sebep olmuşlardır. Veya sonraki kuşak aşıklar yazım türü ve temasını dikkate alarak yanlış aşığa da şiiri mâl etmiş olabilir. Günümüz Erzurumlu aşıklarından Bayram Denizoğlu (Kars), Selahattin Dünder (Kars), Temel Turabi (Erzurum), Rahim Sağlam (Erzurum), Ahmet Poyrazoğlu (Ercişli), yaşları 65-70 arası eğitim durumları Ahmet Poyrazoğlu dışında yetersiz görünmektedir. Doğu Anadolu bölgesi aşıklarının divan şiiri bilgisi de aşıklığın en temel ruhani belirtisi olan rüyada bade içme özelliği de yoktur. Dünyevi aşk temalı ve sosyal içerikli saz aşıklığı yapan kaynak kişilerimiz, yazılı kaynakta belirtilen bilgilerin eksik/yanlış aktarıldığını belirtmişlerdir.

Sözlü kaynak 2: Kaynak kişi Ahmet Poyrazoğlu'la 02.07.2024 tarihinde online gerçekleşmiş, Ercişli Emrah'ın geç kalmış çırağı olduğunu belirtmiştir. “Göl dibinde su eksik olmaz”. Şah Abbas Van kalesini kuşattığında Emrah 18 yaşında yetenekli bir Ozandır. Emrah, Şah Abbas'ın talebi üzerine Azerbaycan'ın en güçlü aşıklarıyla atışır. Bütün maharetini göstererek muammaları çözer ve Azerbaycan aşıklarını mat ederek ceplerindeki tüm parayı alır. Sonra bir caminin önündeki yoksullara tüm parayı dağıtır, yanındakiler neden böyle yaptığını sorduğunda “biz hak aşığıyız, parayla pulla işimiz olmaz” demiştir. Hak aşıklığını teyit eden bu söylem ve daha sonra gittiği yerlerde Hızır yardımıyla kendisine kurulan kumpaslardan kurtulması Ercişli Emrah'ın manevi yönünün güçlü olduğunu teyit etmektedir. Şah Abbas'a dönemin zor koşulları içinde Pir Sultan Abdal gibi başkaldıran tek aşıktır. Dünyevi arzuları manevi arzularını tatmin için bir gerekçe oluşturmuştur, diyerek hak yönünün baskın olduğunu Poyrazoğlu dile getirmiştir. Erzurumlu Emrah'ın divanında gerçek adının Emrahi olarak yansıdığını, gerçek adının ise Emrullah olduğunu belirterek karıştırılması yönünde isim benzerliği söz konusu değildir, demiştir. Ayrıca Erzurumlu Rahim Sağlam ve Ercişli Ahmet Poyrazoğlu, Erzurumlu Emrah olarak anılan aşığın, ölünceye kadar elinden sazı bırakmadığını, tasavvufi yönünün yanında dünyevi güzellere ve güzelliklere de meyil ettiğini aktarmıştır. Bir süre toplumsal baskılardan ötürü sazı elinden bırakmış olabilir, çünkü Erzurum medrese aşıkları, yani hak aşıkları saz çalmadıkları ve sazı günah, haram olarak nitelendirdikleri için sazını çalmak için diyar diyar gezmiştir, ifadelerini eklemişlerdir.

Bu bağı âlemi geçer mi böyle
Bir körpe goncasız taze fidansız
Hele ben görmedim gördüğün söyle
Var mıdır bir âşık didesi kansız (Alptekin, 2004:30)

Erzurumlu Emrah'a göre hakikat mektebi dediğimiz dünyada görülen gerçekleri yaşamayan âşık, hiçbir zaman âşık olamaz. Âşık olduğunu zannetse bile, kendisini bilmediği için yalan söyler (Alptekin, 2004:30). Şiirlerinin genel yapısı, temaları ve içerik analizine bakıldığında Aşık Veysel Şatıroğlu şiirleriyle yakın bir içtenliği olduğu görülmektedir. *Ercişli Emrah'a ait olduğu söylenen ve Erzurumlu Emrah'a mal edilen dörtlüklerin benzer yönleri aşağıda verilmiştir.*

Tablo 1: Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah şiirlerinin benzer yönleri⁵

Erzurumlu Emrah	Ercişli Emrah
Olam bir yaralı bülbül	Olum bir yaralı bülbül
İnem bağlara bağlara	Yemem bağlara bağlara
Dünden beri mezattadır	Dünden beri mezattadır
Çok ister para kaşları	Çün ister para kaşları
Yitirdim nazlı yarimi	İtirdim nazlı yarimi
Bulsam arayı arayı	Bulsam arayı arayı
Sevişmesi bir hoş amma	Sevişmesi bir hoş amma
Ayrılması yaman şimdi	Ayrılması yaman şimdi
Türlü mihnet ile bir bağ bezettim	Ağ(a)lar gözyaşım Ceyhun eyledim
Yari ben besledim el aldı gitti	Çalkandı dünyayı sel aldı gitti
Nazik elleriyle derviş devirmiş	Nazik elinen dermiş devşirmiş
Aksine üstüne düz menevşeyi	Al yanah üstüne düz menevşeyi
Ak elleri boğum boğum kınalı	Ağ elleri boğum boğum hınalı
Dedim bayram mıdır dedi ki yok	Dedim bayram mıdır söyledi yoh yoh
Şeyda garip bülbül gibi	Şeyda garip bülbül kimi
O bağ olmaz bu bağ olsun	O bağ olmaz bu bağ olmaz
Küçükken gözüm açıp gördüğüm	Arz'ediben seni diye gelmişem
Bana senden gayrı kim imdat eyler	Bana senden gayrı kim imdat eder
Beyaz gerdanından ince belinden	O nazik elinen ince belinnen
Sarmasam incinir sarsam incinir	Sarmasam incinir sarsam incinir
<i>Bir daha saz almam ele</i>	Sılam bana hor göründü
Sallanıp gezenim gitmiş	Salınıp gezenim gitmiş

4. Yapay zekâ çağında halk edebiyatı çalışmaları

1950'lerde başlayan yapay zekâ gelişmelerinin kültürel etkilerini, teknolojik alanda ilerlediği yolu, kapasitesini ve gündelik hayata dâhil oluşunu farklı yönleriyle ele almakta fayda var.

Son yıllarda hızlı bir biçimde evrimleşen yapay zekâ çalışmaları, artık hayatımızın her alanına girmeye hazırlanıyor. Bu yeni kavram bizim gibi kültürel çalışmalar yürüten sosyal bilimciler için yeni bir çalışma alanı oluşturmuştur. Bu yeni kavram, sosyal bilimlerde hala emekleme döneminde olduğundan kavramsal olarak spesifik bir tanım birliğine de hala varılamamıştır. Terim olarak TDK Sözlüğünde "Bir bilgisayarın, bilgisayar kontrolündeki bir robotun veya programlanabilir bir aygıtın insana benzer biçimde algılama, öğrenme, fikir yürütme, karar verme, sorun çözme, iletişim kurma vb. işlevleri sergileyebilme yeteneği" (URL-1)⁶ olarak tanımlanmıştır. Yapay zekâ kavramı, 1955 yılında John McCarthy tarafından "akıllı makineler yapma bilimi ve mühendisliği" olarak ortaya atılmıştır

⁵ Bkz; Alptekin, Berat (2004:46-47), aktaran; Akdemir, 2011: 28-31.

⁶ Detaylı bilgi için bkz; https://www.tdk.com.tr/Yapay-Zeka_46602.html (Erişim tarihi: 08.11.2024)

(Hamet ve Tremblay, 2017). Yapay zekâ, uzun yıllardır bilgisayar bilimi alanının bir parçası olmasına rağmen, son zamanlarda sosyal bilimlerin farklı alanlarına uygulanmaktadır (Mete, 2023:101).

Folklor ürünleri insandan insana bir öğrenme süreci ile tamamlanır. Yapay zekâ öğrenmesi sonucu üretilen ürünlerin insanlar tarafından öğrenilmesi ve diğer insanlara aktarılması durumunda halk bilimi ürünü olup olmadığının ayırt edilmesi konusu ortaya çıkabilir. Bu durumda ürünün içeriği ve bağlamı da tartışma konusu olacaktır. Derinlik, deneyim, doku ve duygu aktarımı konusundaki kısıtlar yapay zekanın gelecekte ne ölçüde geliştirileceği ile ilgilidir. İnsanların yaratmasıyla uzun bir birikim sonucu oluşmuş, belli bir biçime sahip, yaratıldığı ortamın dil ve üslup özelliklerini taşıyan, tarihin, sosyal çevrenin, iklimin ve coğrafyanın izlerini taşıyan kültür ürünleri, çeşitli aktarım yollarıyla sonraki kuşaklara aktarılır. Yapay zekânın bir kültürel üründen yola çıkarak ürettiği sonuçlar, birebir kültürel ürün olarak değerlendirilemez ancak mevcut kültürel ürün özelliklerinin söz dizimine, yapısal özelliklerine ve içerik özelliklerine sahip olduğu için bu bağlamda atılmış bir adımdır. İnsanın doğal zekasına benzetilen yapay zekanın öğrenilmiş veri setinden ayıklanarak oluşturulan yapay ve taklitçi bir üründür. Yukarıda bahsedilen halk tarafından yaratılmış metinler taklit edilerek ve taklit ilkeleri değiştirilerek korunur. Halkın bilgi yaratımlarındaki dinamizm, yenilenme ve amaca yönelik sosyal çevre gereksinimleri, tarih ve yaşadıkları yerlerle yakından ilgilidir. Anlatının durağanlaştırılması ve var olan kısıtlara dayanarak yeniden üretilmeye çalışılmasındaki gelişmelerde yeterli değildir. Söz konusu teknolojinin insanların günlük yaşam gereksinimleri üzerindeki gelişimine göre yapay zekâ ve insan etkileşimi gelişmelere açık olacaktır. Üreten, aktaran ve toplum içinde varlığını sürdüren insan yaratımları da kendi içinde yapay zekâ teknolojisini etkileyecektir.

Yapay zekâ, toplum tarafından yaşanmış, oluşturulmuş ve aktarılmış folklor metnini öğrenme ve buna dayalı olarak benzerini veya yenisini sunma noktasındadır. Ancak bir metin dokusundan, iletişim ağından ve en önemlisi içinden çıktığı topluluktan koparıldığında yapısındaki en önemli noktalardan biri olan derinliğini kaybeder. Günümüz teknolojisinin bir türü olan yapay zekânın sunduğu yaratımların yukarıda belirtilen sözlü kültür metni olarak değerlendirilmesindeki açmazlar. Uzmanlar için özgün halk muhayyilesinde yaratılmış ve yaratılmaya devam eden taklit, yapay metinlerle karşılaşmaları durumunda önemli bir tartışma ortaya çıkacaktır. Gittikçe yeni tekniklerin söz konusu olduğu “zihin kontrolü” de bir anlamda yapay zekânın en olumsuz kullanım alanlarından olup insan, toplum, hukuk ve uluslararası ilişkiler bakımından yoğun bir şekilde tartışılması, bu alanda tedbirler alınması gereken bir konudur. Aynı zamanda düşünme, geliştirme, sorun çözme, geleceği tahmin etme ve gerekeni yapma yeteneklerini köreltmektedirler. Bunun yanında söz konusu ürünlerin olumsuz, yönlendirici, belirleyici etkilerine maruz kalan kitleler bir aşama sonra üretme, geliştirme ve sorgulama gücünü kaybetmekte, programlanmış bir oyunun figüranı haline gelmektedir. (Singer and Emerson, 2018).

Folklorun alt şubesi olan halk edebiyatı penceresinden yapay zekâ bakıldığında karşımıza yeni bir icracı çıkmaktadır. Bu minvalde bakıldığında insanın öğrenme süreciyle yapay zekânın öğrenme süreçleri birbirine çok benzemektedir. Yapay zekâ da insanoğlu da aşağı yukarı şu aşamalarla bilgi üretiyor: var olan bilgiyi tarıyor, taradığı bilgiyi konuya uygunluk bakımından düzenliyor, bu veriyi diğer verilerle karşılaştırarak doğruluğunu ölçüyor, ölçtüğü bu bilginin doğruluğundan emin olduktan sonra bilgiyi sunuyor. Burada yapay zekânın cazibesi, insanoğlunun bir bilgiyi üretmek için bazen yıllarını verirken yapay zekânın ise sadece birkaç dakika yâda birkaç saatte o bilgiyi üretmesinden gelir. Bu bakım bir âşik bir şiiri bazen birkaç yılda yazarken, yapay zekâyâ doğru komut verildiği takdirde birkaç dakikada üretebiliyor. Bunun dışında halk edebiyatı ürünlerinin incelenmesinde de yapay zekânın metin işleme yazıları, gösterimleri, çevirileri ve analiz alanları güçlü yetenekleri sayesinde daha ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenebilmemize olanak sağlamaktadır. Halk edebiyatı ürünlerinin metin analizi ve sınıflandırmasında da yapay zekâ geliştiricileri, büyük halk edebiyatı metinlerini tarayarak tür, tema ve motif gibi unsurları sınıflandırabilir. Örneğin, masalların veya destanların türlerini, motiflerini veya

bölümlerinin özelliklerini analiz etmek için metin madenciliği yöntemleri kullanarak çok kısa zamanda veri oluşturabiliyor.

Yapay zekâ, halk edebiyatının sözlü kültür olayları ve aşık edebiyatı gibi saha çalışmalarının aralıklarında değişimlere yol açmaktadır. Bu alanlardaki yapay zekânın faydaları, özellikle veri toplama, analiz, dağılım ve yorumlamada kendini göstermektedir. Yapay zekâ çalışmaları, makinelerin insanlar gibi düşünüp düşünemeyeceği tartışmasından başlayarak makineleşme, robotlaşma, bilgisayarlaşma ve dijitalleşme gibi çeşitli aşamalardan geçerek farklı alanlarda ilerlemiştir. Bununla birlikte insanların kullandığı dil ile ilgili yapay zekâ çalışmaları ve bu çerçevede tanımlar da mevcuttur. Yapay zekâ, bilgisayar bilimlerinde insan zekâsı ile ilişkilendirilen “dili anlama, öğrenme, akıl yürütme, problem çözme vb. Özelliklerin akıllı bilgisayar sistemleri tarafından tasarlanması ile ilgili kısım” olarak tanımlanmaktadır (Barr ve Feigenbau, 1981:3). Yapay zekâ ile ilgili ilk çalışma Alan Turing'in 1950 yılında insan zekâsı ve bilgisayar zekâsı üzerine yazdığı, Turing testi olarak ifade edilen bir makinenin düşünebildiğini söylemenin mantıksal olarak mümkün olup olmadığını sorgulayan “Computing Machinery and Intelligence” adlı makalesidir (Turing 1950). Yapay zekâ kavramı ilk kez 1956 yılında Dartmouth Konferansı'nda resmi olarak tanımlanmış ve tartışılmıştır. (Rabunal, 2009:xxxi). Ancak Türkiye'de makinelerin düşünebilme yeteneği üzerine ilk akademik çalışma, Ordinaryüs Profesör Cahit Arf'ın, Erzurum Atatürk Üniversitesi Makine Düşünebilir mi ve Nasıl düşünebilir? (Can Machines Think and How Can They Think?) başlıklı makalesidir (Arf, 1959). Yapay zekâ için metinler bir veri kaynağı olarak düşünüldüğünde, ondan bir metin oluşturmasını istemek sistemden beklenen bir sonuçtur. Sistem derin öğrenme, makine öğrenmesi gibi farklı yöntemlerle kendini ne kadar geliştirebilirse, veri seti ile ne kadar beslenirse o kadar kapsamlı sonuçlar elde edilecektir. Durağan metinler -dinamik olmayan metin-, ses kayıtları, performanslar, fotoğraflar, resimler ve videolar gibi birçok sayısallaştırılmış ve dijital materyalin yapay zekâ yöntemleri ile analiz edilmesi ve sınıflandırılması ile üretilere dayalı yeniden yapılandırma yeteneği kazanılabilir. Ancak halk hikâyesi örneğinde olduğu gibi ortaya çıkan ürün insan müdahaleli bir metin örneğidir. Yapay zekâ, öğretilmediği ve öğrenilemediği ölçüde kaliteli bir ürün ortaya koyar. Bu ürünün daha önce halkbilimi niteliğinde olan bir üründen yola çıkılarak tasarlanmış olması onun halkbilimi ürünü olarak kabul edilmesini gerektirmez. Çünkü üretilen metnin halkın bilgi, deneyim, coğrafya, iklim ve izleyici kitlesi gibi kültürel çevre faktörlerinden yoksun olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu uygulama, yaşanmış deneyimlerden oluşturulan metinlerin yapay zekâ tarafından çözümlenerek ve tasarlanarak taklit edilmesi olarak değerlendirilebilir. Bu yeni dönüşüm süreci sözlü iletişim ortamının gerekliliklerini ve kabullerini içerdiği için oluşturduğu sınırın müdahaleci ve taklitçi bir metin özelliği olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Çünkü insanın yarattığı yaşanmış deneyimle somutlaşan metinler, yaşadıkları yerlere götürülmekte, değerlerini, geleneklerini ve duygusal geçişlerini anlatıcının muhatabına yani anlatıcının bakış açısına sunmaktadır. Yapay zekâ sistemi, öğretilen metinlerin dil özelliklerini -cümle yapıları, kelime tekrarları, benzetmeler vb.-, kurgusunu ve anlaşılmasını kavrayabilmektedir. Tasarlanan konseptte dayalı bir metin sunar. Oluşturulan metin kültürel bir bağlam dokusuna sahip olmadığından ve insanla ilgili bir iletişim odağına sahip olmadığından, sadece daha önce verilen metinlerin yeniden düzenlenmesi olduğu düşünülebilir. Yapay zekâ sistemi, yukarıda bahsedilen bilgileri derinlemesine öğreterek yeni bir bakış açısı ve yeni bir metin üretirken, içinde bulunulan zaman diliminde daha önce oluşturulmuş olanlardan yola çıkarak yeniden düzenleme ve yeniden üretme kısmını da içermektedir. Folklor metinlerinin türleri ve biçimleri, anlatıların temaları, iskelet çerçevesi, dil ve üslup özelliklerinin analizi ve sınıflandırılması yoluyla yapay zekâ tarafından taklit edilir. Üretilen metin, mevcut metinden yola çıkarak üretim aşamasından sonra aynı veri birikimini kullanarak yeni bir metin inşa eder. Burada biçim, içerik, dil ve üslubun, estetiğin birikime dayalı olarak uyarlanması bir değer olarak düşünülmelidir. Ancak topluluğun üretimi olan folklor metninin tarihsel ve kültürel katmanların duygularıyla yoğrulması ve sözlü iletişim yoluyla iletilmesi kısmında sınırlılıklar vardır. Yapay zekâ, durağan bir metni -dinamik olmayan metin- veya kendi öğrenme sistemi ile yeniden oluşturulmuş bir metni kelime dizinine ve ses dizinine dönüştürebilir. Folklor ürünlerini söyleyen kişi, söylendiği yer bağlamında bir icracı ve bir yaratımdır. Uzun süreçlerin birikiminin bir icracı eşliğinde

ve icra mekânında gerçekleştirilmesi folklor için önemlidir. Her performans yeni bir yaratımdır. İcra sırasında gerçekleşen her an, icrada aktarılan metni etkiler. Diğer ürünlerde olduğu gibi türkü ve baladların yaratımında da türün tarihsel bağlamına, kültürel bağlamına ve temasına işaret eden sembollerin özelliklerini ve dokusunu yapay zekâ tarafından üretilen metinde bulmak mümkün müdür? Bu sorunun cevabı iki şekilde değerlendirilebilir. Yapay zekâ, türlerin temasını, biçim özelliklerini, dil ve üslup özelliklerini öğretmesi sonucunda bir ürün ortaya çıkarır ya da daha önce oluşturulmuş metinlerin özelliklerine dikkat ederek farklı bir karışım oluşturur. Bu bakımdan metinlerin biçim özellikleri ve morfolojik özelliklerine ait veri setinin imkânları dâhilinde, öğrenme derinliği ile orantılı olarak bir metin ortaya çıkmaktadır. Ancak tarihsel bağlam, kültürel bağlam ve kültürel derinlik ve duyguların aktarımındaki kısıtlamalar, bu metinleri yaratımı besleyen bağlamdan kopuk ve eksik bırakmaktadır. Yapay zekanın sadece metinlerde öğrendiği durağan metinlerden -dinamik olmayan metin- üretim geliştirdiği düşünüldüğünde, sosyal çevre ve koşullar şu an için derinlemesine yer almamaktadır. Bu da ürünün derinliğini ve duygusal boyutunu anlamayı zorlaştırıyor. Yapay zekâ, öğrenme amaçlı kullanılan metinlerdeki duyguları aktarmak için kullanılan kelime ve ifadeleri algoritma⁷larında dikkate alsa bile mevcut teknolojik gelişmelerde dokuyu tıpkı bir insan gibi bir arada kullanmadığı söylenebilir. Yapay zekâ uygulamaları da ses kayıtlarından yararlanarak benzer sözlü icra metinlerini ve sözlü icralara dayalı mevcut metinleri yeniden üretmektedir. Bu üretimlerin temelini kolektif olarak oluşturulmuş folklor ürünleri oluşturmakla birlikte yeni ürünler de ortaya koyabilmektedir. Ancak burada ifade edilen yeniliğin içeriği tartışmaya açıktır. Gelenekteki performansa dayalı ürünlerin tek bağlayıcısı icracı değildir. İcranın bir disiplin olarak daha temelden incelenebilmesi için icracı, icra zamanı, icra yeri, dinleyici-izleyici ve icranın sosyo-kültürel boyutu açısından detaylara ihtiyaç vardır. Bu detaylar bilinmeden ürünün değerlendirilmesinde eksik yönler kalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında yapay zekâ ile oluşturulan ürünlerde iletişimin olmaması, icra sırasında yapı üzerinde ekleme ve eksiltmelerin olmaması, duygu akışının sağlanamaması gibi durumlar söz konusu olduğu için geleneksel yaratımın taklit edilmesinde sınırlılıklar söz konusudur (Bilge Savcı, 2023:10-12).

4.1. Sözlü kültür çalışmalarında yapay zekâ

Sözlü kültür, halk edebiyatının belki de en temel bileşenlerinden oluşuyor. Masallar, halk hikâyeleri, ağıtlar ve aşıklık edebiyatının pek çok örneğini aşıklar, nesilden nesle sözlü olarak aktararak günümüze kadar getirmiştir. Ancak bu kişilerde hem dilin doğal değişimi hem de unutulmalar nedeniyle bazı kayıplar yaşanabilmektedir. Yapay zekâ, sözlü kültür varlığına katkı sağlar:

Ses Tanıma ve Sesli Metin Dönüştürme: Yapay zekâ destekli ses tanıma yazılımları, sözlü kültüre ilişkin ses kayıtlarını analiz ederek bunları metne dönüştürmektedir. Bu özellik, halk ozanları, masal anlatıcıları veya diğer sözlü anlatıcıların aktardığı hikayelerin hızlı bir şekilde yazıya aktarılmasını sağlar. Örneğin, anlatıcının konuşma ritmi, vurguları ve anlatım biçimi gibi unsurlar korunarak metin çözülebilir. Bu, değişim sırasında ortaya çıkabilecek anlam kayıplarını en aza indirmeye yardımcı olur.

İki Gezgin Ha(l)k Aşığı: Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah Çalışması Ekseninde Yapay Zekânın Halk Edebiyatı Ürünlerinin İncelenmesinde Sağlayacağı Faydalar:

Yapay zekâ, Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah gibi iki halk aşığı figürleri hakkında bilgi sunarken, bu ozanların halktaki yerini ve eserlerindeki edebi derinliklerini analiz ediyor. Her iki ozanın da Türk halk edebiyatında, özellikle halk şiirindeki türleri ve farklı bilgileriyle halk kültürünü temsil ettiği göz önünde

⁷ Algoritma (Logaritma), bir sorunu ya da bir problemi çözmek veya belirli bir amaca ulaşmak için gerekli mantıksal adımların tümüne denir. Belirtmek gerekir ki Yapay Zekâ yöntemlerinin başında yer alan algoritma, ismini, tarihi Özbek Hanlığının (günümüzde Türkmenistan'ın) Hive şehrinde doğmuş olan Ebu Abdullah Muhammed ibn-i Musa el-Harizmi'den (780-850) almaktadır. Harizmi kelimesinden Kharedmi-Elgaredme-Algoritma'ya geçiş sürecinde Türkçe, Arapça ve batı dillerindeki transliterasyon kuralları söz konusudur. Bkz; Keskenler, Mustafa Furkan, Eyüp Fahri Keskenler, "Geçmişten Günümüze Yapay Sinir Ağları ve Tarihiçesi", "Taksim-i Vekayi, 5/2 (2017), 8-18.

bulundurarak, yapay zekâ onları birçok açıdan değerlendirebilir. Yapay zekâ çıktısı bazı genel bilgiler şöyledir:

Erzurumlu Emrah ve Edebi Üslubu: Erzurumlu Emrah (19. yüzyıl), Erzurum doğumlu bir halk aşığıdır ve Anadolu'da özellikle Divan edebiyatına yakın bir üslupla tanınır. Edebiyat ile hem halk hem de yüksek zümreye hitap edebilmiş ve klasik aşk temalarının yanı sıra toplumsal konulara da değinmiştir. Erzurumlu Emrah, klasik bir halk ozanı olmasına rağmen, Divan edebiyatından etkilendiği aruz veznini ve gazel biçimlerini sıklıkla kullanmıştır. Yapay zekâ, onun şiirlerini analiz ederek dil ve üslup açısından Erzurumlu Emrah'ın Arapça ve Farsça dilleri içeren zengin kelime dağarcığını, dizelerinde derin tasavvufi göndermeler ve halk arasında yaygın olan aşk gibi temaları inceleyebilir.

Yapay zekâ ile Erzurumlu Emrah'ın şiirlerinden çıkarılabilecek kapsamlı özellikler: Tasavvuf Etkisi ve İlahiler: Erzurumlu Emrah'ın şiirlerinde, halk arasında derin bir sevgi uyandıran tasavvufi motifler, Allah aşkı ve ahiret gibi temalar dikkat çeker. Bu içerikler, insanların manevi değerleri güçlü bir şekilde yansıtılmıştır.

Dil ve Söz Dizisi: Aruz veznini kullanmış olsa da sade ve anlaşılır bir dili tercih etmiştir. Yapay zekâ, onun şiirlerinde halk dilini nasıl dönüştürdüğünü veya Farsça gibi dillerin nasıl yansıtıldığını analiz edebilir.

Ercişli Emrah ve Halk Dilinde Aşk Teması: Ercişli Emrah (17. yüzyıl) ise Van'ın Erciş ilçesinden çıkmış, Anadolu halk geçmişinde halk hikayeleri ile anılan bir aşıktır. Aşk, hasret ve ayrılık temalarıyla dolu halk hikayesi olan 'Emrah ile Selvihan' anlatımı, onunla özdeşleşmiştir. Ercişli Emrah, halk hikayelerinde geleneksel Anadolu aşk hikayelerini işlerken, basit ve sade bir halk dili kullanır. Yapay zekâ, Ercişli Emrah'ın şiirlerinde sade bir dil ve lirik bir üslup kullandığını, Anadolu insanının doğrudan yansıtıldığını vurgular. Yapay zekâ ile Ercişli Emrah'ın şiirlerinden çıkarılabilecek güçlü özellikleri:

Aşk ve Ayrılık Teması: Ercişli Emrah'ın halk hikayesinde Selvihan'a olan aşkını ve bu aşkın uğruna çektiği acılar, geride kalmasını sağlayan konulardır. Bu hikâyeyi yapay zekâ analiz edebilir ve anlatılarda insanların aşk ve görüş ayrılıklarına bakış açısını ortaya koyabilir.

Yapay zekânın görüldüğü kadarıyla edebiyat alanında basit bir algoritması var ve bu algoritma içinde kendilerinin özel durumları hakkında, sözlü kültür içinde görülme biçiminden söz edememektedir. Yapay zekâ aracılığıyla kültürel ürünlerin ulaşımı hızlanmış olabilir fakat karşılaştırmalı ve metinlerarası çalışmalarda henüz emekleme döneminde olduğunu belirtmek mümkündür.

Edebiyatın, müziğin ve sanatsal anlamda üretimi olmuş ürünlerin dönemine damgasını vurmuş sanatçılardan derleme çalışmalar üretmek etik ihlal sorunu yaratması da olumsuz yönlerindedir. Bir fikri, düşüncüyü geliştirmek uzun zaman alan bir iştir. Yapay zekâ bu süreyi kısaltarak bilginin ulaşımını kısaltmış, insanların özgün fikirleri üretme kapasitesini ortadan kaldırmıştır.

Yapay zekâ, halk edebiyatı süreçlerinde çok yönlü ve etkili bir araç haline geldi. Halkın zengin içerikleri, yapay zekanın metin işleme yazıları, gösterimleri, çevirileri ve analiz alanları güçlü yetenek sayesinde daha ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenebilmektedir. İşte yapay zekânın halk edebiyatı çalışmalarında bazı katkıları:

1. Metin Analizi ve Sınıflandırma: Yapay zekâ geliştiricileri, büyük halk edebiyatı metinlerini tarayarak tür, tema ve motif gibi unsurları sınıflandırabilir. Örneğin, masalların veya destanların türlerini, motiflerini veya bölümlerinin özelliklerini analiz etmek için metin madenciliği yöntemleri kullanılmaktadır.

Yapay zekâ, halk edebiyatının sözlü kültür olayları ve aşık edebiyatı gibi saha çalışmalarının aralıklarında değişimlere yol açmaktadır. Bu alanlardaki yapay zekanın sonuçları, özellikle veri toplama, analiz, dağılım ve yorumlamada kendini göstermektedir.

Yapay zekâ ile oluşturulan metinlerin hikâyeye yaratma, anlatma, anlama ve hikâyelere etkili bir şekilde yanıt verme becerisi olarak “anlatı zekâsı” şeklinde değerlendirilebileceğini gösteren çalışmalar da mevcuttur (Bilge Savcı, 2023:6). Yapay zekânın folklor alanında yazılı metinlerin yanı sıra fotoğraf, resim ve video gibi görsel materyallerin yanı sıra farklı dijital kaynakların kullanımını analiz etme yeteneği ve türkü, şarkı ve diğer sözlü performansların uygun dijital betimlemesi derinlemesine analizlerin gelişmesini sağlayacaktır. Doğal Dil İşleme (NLP) olarak adlandırılan ve yapay zekânın bir alt bileşeni olan çalışma alanının gelişimindeki ana unsur, insan konuşma dilinin makineler tarafından değerlendirilebilmesini içermektedir. Bu nedenle insan dilinin bilgisayar tarafından değerlendirilebilir hale getirilmesi, kelimelerin, cümlelerin, dil yapılarının, deyimlerin özelliklerinin anlaşılması, çeviri imkânlarının sağlanması, özetleme yetenekleri, kümeleme ve sınıflandırma yapıları, duygu analizleri, diyalog analizleri gibi yapay zekâ öğrenmesinde bir unsur olarak değerlendirilmesi mümkün olabilmektedir (Adalı, 2012). Halkbilimi ile oluşturulan metinlerin derin kültürel birikimleri yansıtan metinler olduğu düşünüldüğünde; görsel, işitsel materyaller, bölgesel ve kültürel farklılıklar göz önünde bulundurulduğu takdirde faydalı bir analiz ve değerlendirme imkânı sağlayabileceği düşünülmektedir. İnsanoğlunun doğal zekâsından ve derin tecrübesinden elde edilen kalıntıların arşivlenmesi, yapısının çözümlenmeye çalışılması, depolanması gibi durumlarda teknolojiden yararlanılarak yeni bir alana yerleştirilebilmesi sağlanabilir. Sözlü, yazılı, yarı sözlü ve yarı yazılı metinlerin, ses kayıtlarının, sahadan çeşitli yöntemler kullanılarak derlenen malzemelerin arşivlenmesi ve bu arşivlerin dijital imkânlar kullanılarak tutulması ile literatürde bulunan malzemenin dijital sistem üzerinden depolanması ve analiz edilmesi mümkündür. Yapay zekânın öğrenme teknikleri ve kapasitesi çerçevesinde sözlü kültür ürünlerinin sözlü iletişim ortamından yazılı forma, sesli olanların ise sisteme yüklenmesi ile bu uzun süreçler sonrasında oluşan, biçimlenen ve şekillenen formlar anlaşılmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla masal, halk hikâyesi gibi yayımlanmış metinlerin yapay zekâyâ yüklenmesi ile kurgusal özellikler, morfolojik özellikler, dil özellikleri gibi noktalardan hareketle sisteme yeni bir metin yazılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Grimm Masalları külliyyatı yapay zekaya yüklenerek bir öğretim ağı oluşturulmuş ve kendisinden bir metin oluşturması istenmiştir. Bu sistem taklit/yapay metin üretmiştir. Bu durumda denilebilir ki, sözlü halk edebiyatı ürünlerinin icracıları ve dinleyicileri var oldukça yapay zekâ algoritması doğal üretimlerin yerini alamayacağı ve yeni varyantların hızına yetişemeyeceği görülmektedir. Bununla birlikte, teknolojinin yaratıcılık ve ifade üzerindeki etkilerini daha iyi anlamak için daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Sözlü kültürde, halk aşıklarıyla ilgili yapılan çalışmaların sürdürülebilirliği yapay zekâ teknolojilerinin hızlı gelişimi sayesinde gerileyebilir, hatta aşıkların üretimini ve performansını sonlandırabilir. Yapay zekâ teknolojileri müzikal performanslara yaratıcılık katkısı sağlayabilir. Bu teknolojiler, müzisyenlere yeni fikirler sunabilir, müzikal yaratıcılığı artırabilir ve özgün müzik parçaları oluşturabilir. Ancak, yapay zekâ kullanımının bazı endişeleri de bulunmaktadır. Bu nedenle, yapay zekâ teknolojileri müzik endüstrisinde insan müzisyenlerin yerini almamalı, ancak müzisyenlerin yaratıcılık ve özgünlüklerini desteklemek için kullanılmalıdır. Tüm bunların ötesinde yapay zekâ teknolojilerinin müzik yaratımı sürecine katkısı konusunda hala birçok tartışma ve çalışma yapılması gerekmektedir. Bu tartışmaların odak noktası, yapay zekâ teknolojilerinin yaratıcılığı artırma potansiyeli ile birlikte, insan faktörünün rolü, etik ve fikri mülkiyet hakları gibi konular olmalıdır (Börekeçi ve Sevlî, 2023:78-81).

Sonuç ve öneriler

Aşık ve aşıklık geleneği günümüzde azalmış olsa da hala devam etmektedir. Özellikle Erzurum ve Erciş aşıkları günümüz aşıklık geleneğini yaşatan önemli yörelerdendir. Aşıklık geleneğine dair geçmişte sözlü kültürden yazıya aktarılmış bilgilerin çok yönlü araştırılması gerekmektedir. Google arama

motorunda Erzurumlu Emrah⁸ ile Ercişli Emrah⁹ temsili resimleri ellerinde sazlarıyla belirlemiştir. Ayrıca Erzurumlu Emrah'ın bir dizesinde *“bir daha saz almam ele”* ifadesi yer almaktadır. Daha önce saz çaldığı rivayetlerini bu dize ile kanıtlamaktadır. Saz çalmanın aşıklığın önemli göstergelerinden olduğu görülmektedir. Halk şiirinin hak aşıkları (tasavvuf) araştırmacıları ise hak aşıklığı şiirlerinin meclislerde söylenme ve çalınmasının uygun olmadığını belirtmişlerdir. Sözlü kültür çalışmalarında dünyevi aşkın ilahi aşkla sonlanabileceğiyle ilgili çeşitli hikâye ve destanlar üretilmiştir. Dolayısıyla kaynaklarda birbirinden çok farklı gösterilmeye çalışılan iki aşığın hem hak hem de halk aşıklığı yönü olduğu ve Erzurumlu Emrah'ın, Ercişli Emrah'dan etkilenmiş olduğu şiirlerindeki benzer yönlerden anlaşılmaktadır.

Bu karşılaştırmalı durum araştırmasını içeren makalede, Erzurumlu ve Ercişli Emrah'ın hak ve halk aşıklığı yönlerinin, literatürde nasıl görüldüğünün irdelenmesi üzerine oluşturulmuştur. Bu doğrultuda araştırma problemi belirlenmiş ve alt problemlerde durum incelenerek literatür karşılaştırmalı özetlenmiştir. Sözlü kültür ortamından iki aşıkla da görüşme neticesinde iki aşığın benzer yönlerinin fazla olduğu görülmüştür. Erzurumlu Emrah'ın bir dörtlüğünde görüldüğü gibi Erzurumlu Emrah, Ercişli Emrah'dan haberdardır ve Ercişli Emrah'ı önemli bir âşık olarak görmektedir. Ercişli Emrah rivayetlerini derleyen Bali'ye göre de Ercişli Emrah'ın mutasavvıf yönü bulunmaktadır. Köprülü ilk zamanlarda Ercişli Emrah'ın varlığını kabul etmeyerek başka bir Emrah'ın var olabileceği arayışına girse de daha sonra edindiği bilgiler doğrultusunda bâdeli âşık olduğu kanaatine varmıştır. Aşıklığın gereği olan diyar diyar gezme unsuru iki aşık için de söylenebilmektedir. *Hak, halk aşıklığı* ise tartışmalı durmakla birlikte Ercişli Emrah'ın hikâyelerinden anlaşıldığı kadarıyla hak aşıklığı da rüyasında pir elinden bade içmesi, içilen zehrin pir elinde panzehir olması, ilahi bir kudret sayesinde ölümden kurtulmuş olması ve çeşitli mekânlarda dua edip namaz kılması epizotlarına bağlanabilir. Erzurumlu Emrah'la ilgili geniş bir araştırma yapılmasına rağmen Ercişli Emrah gerçeği yazılanların ötesine geçilememektedir. İki aşığın da benzer yönleri çok fazladır fakat Ercişli Emrah, tarih itibarıyla daha erken bir dönemde yaşamış olmasından kaynaklı Erzurumlu Emrah'ın Ercişli Emrah'dan etkilenmiş olma ihtimali yüksektir. İki aşığın da hak aşıklığı yönü irdelendiğinde rüya motifi görülmekle birlikte Erzurumlu Emrah aktarımlarında bu hususa yeterince değinilmemiştir. Yazılı kaynakların birbiriyle tutarlı bilgiler vermedikleri görülmektedir.

Sözlü kaynak kişilerden Erzurumlu Rahim Sağlam ve Ercişli Ahmet Poyrazoğlu hem dini hem de dindışı yönlerinin şiirlerine yansıdığını belirterek, hikâye ve anlatılardaki dini/dindışı motif ve unsurların dikkate alınarak aşıkların değerlendirilmesi gerektiğini belirterek, *iki aşığın da hem hak hem de halk şiiri yazma kabiliyeti vardır. İki aşıkta da zaman zaman hem halk hem de hak aşıklığına geçiş yaşanmıştır*, diye düşüncelerini aktarmışlardır.

Bu bilgilerin yapay zekâ tarafından taranarak bize sunulmasının imkânı olmadığı görülmüş, sözlü kültürün doğaçlama dinamik yapısına etki edemediği ve dönem ruhuna uygun veriler sunamadığı tespit edilmiştir.

Yapay zekâ ile edebiyat ve sanat çalışmaları kısıtlı bir bilgi aktarımının henüz ötesine geçememiştir. İki ha(1)k aşığı konusunda gerçekleştirdiğimiz literatür ve saha çalışmasında karşılaştırmalı şiir ve söylem analizi konusunda bilgilerin spesifik olması dolayısıyla anlamlı sonuçlara ulaşılamadığı görülmektedir. Yapay zekâ destekli Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah'ın TRT arşivine kazandırılmış olan eserlerinin bir analizi yapılabilir. Bu analiz, ozanların eserlerinin içeriksel, üslupsal ve dilsel özelliklerini ortaya koymak, halk edebiyatındaki yerlerini detaylıca incelemek ve TRT arşivindeki kayıtlı yayınların halkla katkılarını görmek açısından oldukça değerlidir. Yapay zekâ, metin madenciliği ve doğal dil işleme (NLP) gibi tekniklerle şiirlerin detaylı incelenmesini sağlar. İşte bu süreçte sürdürülebilir bazı analizler:

⁸ Erzurumlu Emrah temsili resim için bkz; https://uidder.org/erzurumlu_emrahin_hikayesi_bizim_hikayemiz.htm (Erişim Tarihi: 17.10.2024).

⁹ Ercişli Emrah temsili resim için bkz; <https://www.turkudostlari.net/kimdir.asp?kim=78> (Erişim tarihi: 17.10.2024)

1. Dil ve Üslup Analizi Yapay zekâ, metinlerde kullanılan kullanımlı, deyimleri ve üslubu analiz ederek ozanların dil ortaya çıkması ortaya çıkabilir. Erzurumlu Emrah'ın aruz vezni ile yazdığı şiirlerin kelime seçimleri, kullanılan Arapça ve Farsça harfleri, Divan edebiyatı etkisi ve tasavvufi temalar belirgin bir şekilde incelenebilir. Buna karşılık, Ercişli Emrah'ın sade, halk diliyle ve hece vezni ile yazdığı aşk şiirlerinde hangi halk dili unsurlarının öne çıktığı analiz edilebilir. Bu analizler, TRT arşivindeki kayıtlı eserlerde Erzurumlu Emrah ve Ercişli Emrah'ın üslup farklılıklarındaki ve benzerliklerini ortaya koyacaktır. Yapay zekâ, bu tür analizlerde şu aşamaları takip edebilir:

Söz Dizimi ve Kelime Seçimi Analizi: Ozanların kelime seçimleri, şiirlerin ifade gücü ve halkla olan ilişkisini gösterir. Erzurumlu Emrah'da tasavvuf etkilerinin ve Divan edebiyatı kalıplarının; Ercişli Emrah'ta ise halkın gündelik hayatından seçilmiş, daha basit kelimelerin ön planda olup olmadığı analiz edilebilmektedir.

Araştırmacılara yönelik öneriler

Aşık şiirlerinden yola çıkarak bireysel ve kültürel bilgiler elde edilebilmektedir. Bunun dışında dinamik sözlü kültürden yazılı kaynaklardaki bilgiler karşılaştırılarak halkın geçmişteki kişiyi ve anlatısını nasıl değerlendirdiği öğrenilebilir ve çoğalan varyantların tarihsel kronolojisi yapay zekâ aracılığıyla kısa zamanda oluşabilir.

İki aşığın bestelenen çok fazla şiiri TRT repertuvarına kazandırılmıştır. İki aşığın bestelenen eserlerinden yola çıkarak şiirlerinin müzikal yönü incelenebilir ve bu müzikal yönlerin dini-dindışı yönleri, bestekarların onları nasıl duyumsadığı müzikal eser analizi yoluyla tespit edilebilir. Bu alandaki detaylı çalışmalara vesile olan *Ercişli Emrah ile Selvi Han* hikâyesi tarihi-dinî vakıaların geniş yer tuttuğu, dönemin sosyo-politik durumunu aydınlatan ilk araştırmalardan biri olması sebebiyle araştırma alanının farklı disiplinlerden incelenmesi gereğini doğurmaktadır. Tüm bu bilgilerin anlamlı olması bir yana halk hikâyeciliğinin bu çalışmayla başladığı unutulmamalıdır. Özellikle teolojik açıdan bir incelemenin yapılması ve tarih kitaplarındaki menkıbelerin incelenmesiyle Ercişli Emrah hakkında farklı gerçekler gün yüzüne çıkabilir. Dijital kültürün avantajlarından faydalanarak, yapay zekâ algoritması yardımıyla bu işlemler detaylı ve kısa zamanda incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Adalı, E. (2012). Doğal dil işleme. Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi, 5 (2).
- Akdemir, İ. (2011). Erzurumlu Emrah'ın Hayatı ve Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Alptekin, A. Berat (2004), Palandöken'in Zirvesindeki Âşık; Erzurumlu Emrah, Ankara: Akçağ yayınları.
- Arf, C. (1959). Makine düşünebilir mi ve nasıl düşünebilir?. Atatürk Üniversitesi - Üniversite Çalışmalarını Muhite Yayıma ve Halk Eğitimi Yayınları Konferanslar Serisi No: 1, Erzurum, 91-103.
- Artun, E. (1996), Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği (1966-1996) ve Âşık Feymani, Hakan Ofset, Adana.
- Artun, E. (2015). Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı, Adana: Karahan Kitabevi.
- Bali, M. (1973). Ercişli Emrah ile Selvi Han Hikâyesi Varyantların Tespiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi, Ankara: Baylan Matbaası.
- Barr, A. and Feigenbaum E. A. (ed.) (1981). The hand book of artificial intelligence. v. I, USA: William Kaufman, Inc. California.
- Bilge, Savcı, E. (2023). Evaluation Of Texts Produced By Artificial Intelligence In Terms Of Folklore, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 41, 1-14.
- Boratav, P. N. (1982). Folklor ve Edebiyat, İstanbul: Adam Yayınları.

- Börekçi, A, Sevli, O. (2023). Müzik Performansında Yaratıcılık: Yapay Zekâ Bunun Neresinde?, *Güzel Sanatlar Üzerine Güncel Konular ve Araştırmalar* (Editör: Merve Kaplan), Gaziantep: Özgür Yayınları.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Çakmak, S. (2017). Ercişli Emrah Şiirlerinin Müzikal Yapı Özellikleri ve Bölge Kültürüne Tesiri, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, İnönü University Journal of Culture and Art Cilt/Vol. 3 Sayı/No. 2*, 14-30
- Çobanoğlu, Ö. (1999), *Osmanlı Devleti'nde Türk Halk Kültürünün Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri*, Osmanlı, Kültür ve Sanat C.9 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). *Aşık Tarzı Kültür geleneği ve Destan Türü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Feyzioğlu, N. (2006). Erzurumlu Emrah'ın Derlenmiş ve Bestelenmiş Eserleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 257-265.
- Günay, U. (2008). *Türkiye'de Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara: Akçağ yayınları.
- Güzel, A. (2012). *Dini-Tasavvufi El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (2004). *Saz Şairleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mete, M. H. (2023). Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Analitiği, Yapay Zekâ ve Makine Öğreniminin Kullanımı, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 23, Sayı:1.
- Özarlan, M. (2001). *Erzurum Aşıklık Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Parker, I. (2002). Discourse analysis. P. Banister., E. Burman., I. Parker., M. Taylor., C. Tindal. In. *Qualitative Methods in Psychology: A Research Guide*. (pp.92-108). Buckingham: Open University Press
- Rabunal, J. R., at al. (2009). *Encyclopedia of artificial intelligence*. USA: IGI Global.
- Sakaoğlu, Saim (1986). "Emrah'ın Hayatı ve Hakkında Yapılan Yayınlar", *Erciyes*, sa.101.
- Sezen, L. (1997), *Erzurumlu Emrah'ın Şiirlerinde Aşk ve Gurbet (Teorik Bir Yaklaşım)*, Erzurum'da düzenlenen "Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu Emrah" Adlı Sempozyumda yapılan konuşmanın metni, aktaran; Akdemir (2011).
- Singer, P. W. and Brooking, E. T. (2018). *LikeWar: The Weaponization of Social Media*, Boston, New York: Eamon Dolan Books.
- Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 49, 433-460.

Teşekkür

Çalışmada, iki aşıkla ilgili bilgilerini ve gelenekteki sözlü aktarımları bizden esirgemeyen Erzurumlu Rahim Sağlam ve Van/Ercişli Ahmet Poyrazoğlu'na çok teşekkür ediyorum.

Yazarların Katkıları: Bu makalenin yazımında tek yazar sorumludur.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Telif Beyanı: Yazar, çalışmalarının telif hakkını Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisine devretmektedir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır. Saha çalışması için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Etik kurulundan karar: 24.06. 2024, tarihinde 2024/12 kararla izin alınmıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.